

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**FEYZULLAH HOCAYEV VE BUHARA'DA CEDİTÇİLİK
HAREKETİ**

Gül Karayığit

Zonguldak 2019

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**FEYZULLAH HOCAYEV VE BUHARA'DA CEDİTÇİLİK
HAREKETİ**

**Hazırlayan
Gül Karayığit**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Nurettin Hatunoğlu**

Zonguldak 2019

ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ FORMU

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin/Doktora Tezinin/Sanatta Yeterlik çalışmasının bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davrandığımı, yazım sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

29 / 04 / 2019

Gül Karayigit

T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalında 165282114037 numaralı Gül KARAYİĞİT'in hazırladığı "*FEYZULLAH HOCAYEV VE BUHARA'DA CEDİTÇİLİK HAREKETİ*" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 22/05/2019 Çarşamba günü saat 10:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda tezinin onayına ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ /OYBİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan B. Çelik
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Üye DA
Doç. Dr. Nurettin HATUNOĞLU (Tez Danışmanı)

Üye → — — —
Dr. Öğr. Üyesi Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

18.05.2019
Yıldırım
Doç. Dr. Ertağrul YILDIRIM
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum : Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı
Tez Başlığı : Feyzullah Hocayev Ve Buhara'da Ceditçilik
Tez Yazarı : Gül Karayığit
Tez Danışmanı : Doç. Nurettin Hatunoğlu
Tez Türü, Yılı : Yüksek Lisans Tezi, 2019
Sayfa Adedi : 129

Türkistan topraklarında; Çarlık Rusya tarafından Kazan (1552) işgaliyle başlatılan ve Sovyet Rusya döneminde hız kesmeden devam ettirilmiş olan işgallere karşı Türkistan halkının XX. yüzyılda vermiş olduğu tepkilerden biri Ceditçilik olarak adlandırılan hareket olmuştur. Kültürel ve eğitim alanlarında yenileşmeyi savunan bu hareket ilerleyen süreçte tüm Türkistan'da ve Buhara Emirliği içinde siyasi bir hareket olarak yeni bir boyut kazanmıştır.

Buhara'da tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Feyzullah Hocayev hayatı, kişiliği ve siyasi faaliyetleriyle Özbekistan tarihinde önemli bir yere sahiptir. Özbek halkının daha iyi koşullarda var olabilmesi için Buhara Emirliğinde Emir başta olmak üzere birçok devlet adamının karşısına çıkmaya cesaret gösteren Feyzullah Hocayev, Buhara Ceditçilik hareketin baş mimarlarından birisi olmuştur. Bu çalışma Feyzullah Hocayev'in genç yaşta siyasi kariyerindeki büyük başarıları, aldığı eğitimlerle geliştirdiği önemli kişiliğiyle ön plana çıkarak Buhara'da yenileşme sürecinde kendi imkanları doğrultusunda Buhara halkı için gösterdiği büyük gayret ve çabaları konu edecektir. Ayrıca Hocayev'in tarihçi kişiliği ve tecrübeleriyle kaleme almış olduğu eserlerinde vurguladığı amaçlarına değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Feyzullah Hocayev, Buhara, Buhara Ceditçiliği, Türkistan, Özbekistan.

ABSTRACT

İnstitution : Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Graduate school of Social Sciences, Department of History
Thesis Title : Feyzullah Hocayev And Ceditçilik In Bukhara
Thesis Author : Gül Karayığit
Thesis Consultant : Associate Professor Nurettin Hatunoğlu
Thesis type, Year : Master Thesis, 2019
Number Of Page : 129

On the territory of Turkestan; The Tsarist Russia started the invasion of Kazan (1552) and the Soviet Russia during the period of uninterrupted occupation of the Turkish people against the occupation of Turkestan XX. One of the reactions it gave in the 16th century was called movement. This movement, which advocated innovation in cultural and educational fields, gained a new dimension as a political movement in all Turkestan and Bukhara Emirate.

Born into a merchant family in Bukhara, Feyzullah Hocayev has an international historical place in his life, his personality and his political activities. Feyzullah Hocayev, who has been the one of the chief architects of Buhara Ceditçilik movement, was the courtier of Bukhara Emirate. This study will focus on Feyzullah Hocayev's great achievements in his political career at a young age, his personality that develops the trainings about them.

Key words: Feyzullah Hocayev, Bukhara, Bukhara Society, Turkestan, Uzbekistan

ÖNSÖZ

Türkistan'da hanlıklar dönemi olarak adlandırılmış olan devrin en önemli aktörü olan Buhara Hanlığı, kuruluşundan Rusya'nın hakimiyetine kadar ki geçen dönemde Türkistan'ın önemli bir kısmında söz sahibi olmuş, Rus istilasıyla birlikte iç işlerinde serbest dış işlerinde Rusya'ya bağlı bir devlet haline dönüşmüştür.

XIX. asrın sonundan itibaren yaşanan bu olayların etkisiyle Türkistanlı aydınlar, ulemalar, orta sınıf tüccarlar vs. kişilerin başlatmış olduğu yenileşme hareketiyle Buhara Hanlığı da Türkistan'ın diğer bölgeleri gibi bu sürecin içine girmiştir. Rus hakimiyetinden bir türlü kurtulamayan Emirlerin zulmüne karşı durabilmek için Buhara'da “Yaş Buharalılar” adlı siyasi bir oluşum kurulmuştur. Tez'in ana konusu olan Feyzullah Hocayev Yaş Buharalılar Partisi içinde yer almış ve Yaş Buharalılar hareketinin en etkin simalarından biri olmuştur.

Tezin ilk bölümünde 1500 tarihinden yıkılışı olan 1920 yılına kadarki süreç ele alınmıştır. Hanlığın siyasi yapısı anlatılmış, başa geçmiş hanlar ve dönemlerinin önemli olaylarının genel çerçeve içerisinde verilmesi amaçlanmıştır. Yine bu bölümümüzde Rusya'nın işgal faaliyetleri ile bunun Türkistan'ın tüm bölgelerinde oluşturduğu karışıklıklara değinilmeye de çalışılmıştır.

İkinci bölümde 1905 yılından sonra Rusya'nın etkisiyle Türkistan'daki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler konu edinmiştir. Ayrıca Türkistan'daki değişimin adı olan “Cedit Hareketi” genel hatlarıyla ele alınmak suretiyle, bu hareket Buhara Emirliği içindeki konularda detaylandırılmaya çalışılmıştır. Emirlikteki eski yeni çatışması ve “Ceditlerin” faaliyetleri incelenmiştir. Yapılan çalışmalarla bu süreç değerlendirilmiş ve hanlığın yıkılış tarihinden sonraki siyasi süreç de ele alınmıştır.

Tez konumuz olan “Feyzullah Hocayev ve Buhara Ceditçiliği” tarihsel süreç ortaya konduktan sonra üçüncü bölümde anlatılmaya çalışılmıştır. Hocayev'in hayatını anlatan kaynaklar değerlendirilerek aile, eğitim, siyasi yaşantısı hakkında bilgiler derlenmiştir. Feyzullah Hocayev'in fikirleri, faaliyetleriyle, yaşamı boyunca yaptıkları yahut yapmayı planladığı faaliyetleri konu edinilmiştir.

Tezimizin her aşamasında en büyük ilgiyi gördüğüm ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, bana olan inancı ve sabrını hiç kaybetmeyen hocam Nurettin HATUNOĞLU'na, yazma aşamasında Özbekistan'daki kaynakları sağlamamda yardımcı olan Sayın Kahraman RECEBOV ve asistanı Dilnoza JAMOLOVA'ya sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Maddi ve manevi olarak çok desteğini gördüğüm, sevgili kardeşim Etem KARAYİĞİT'e teşekkür ederim. Yine eğitim hayatım boyunca beni maddi ve manevi olarak destekleyen sevgili aileme, arkadaşlarıma, desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen diğer bölüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. XVI. YÜZYILDAN XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNE KADAR BUHARA HANLIĞI	5
1.1. Buhara’da Sülaleler Dönemi ve Hanlıktan Emirliğe Geçiş	5
1.2. Rusların Türkistan’da Yayılması ve Türkistan’ı İşgal Faaliyetleri.....	21
1.3. Emir Muzaffer Dönemi ve Rusların Buhara’yı İşgali.....	24
1.4. Emir Abdullahat Han Dönemi	29
1.5. Alim Han Dönemi ve Buhara Emirliğinin Sonu	32
2. XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE BUHARA’DA SİYASAL DURUM, YENİLEŞME SÜRECİ VE CEDİTÇİLİK	35
2.1. 1905-1917 Yılları Arasında Rusya’nın Türkistan Siyaseti ve Türkistan’daki Siyasi, Sosyal ve Kültürel Değişimler	35
2.2. Türkistan’da Yenileşme Süreci ve Ceditçilik Hareketi.....	39
2.3. Buhara’da Yenileşme Hareketleri ve Ceditçilik	43
2.4. Buhara Emirliğinde Ceditçiler ve Kadimciler	46
2.5. 1917 İhtilali ve Buhara’da Ceditçilerin Mücadelesi	49
2.6. Yaş Buharalılar Partisinin Kurulması ve Buhara Siyaseti	51
2.7. Buhara Halk Cumhuriyeti’nin Kurulması ve 1920 Sonrasında Buhara’daki Siyasi Durum	53
3. BUHARA’NIN ÖNEMLİ DEVLET ADAMI VE CEDİTÇİSİ FEYZULLAH HOCAYEV	57
3.1. Feyzullah Hocayev’in Aile Hayatı ve Eğitim Hayatı	57
3.2. Feyzullah Hocayev’in Ceditçilik Hareketine Katılması ve Yaş Buharalılar İçindeki Faaliyetleri	60
3.3. Feyzullah Hocayev’in Siyasi Hayatı (1920-1937).....	65
3.4. Hocayev’in Ruslar Tarafından Öldürülmesi	76

3.5. Kişiliği ve Eserleriyle Feyzullah Hocayev.....	78
3.6. Doğumunun Yüzüncü Yılında Özbekistan’da Feyzullah Hocayev	81
SONUÇ	85
KAYNAKÇA.....	90
EKLER	98
Ek 1: Türkistan ile İlgili Haritalar.....	98
Ek 2: Buhara Emirliği ile İlgili Resimler	101
Ek 3: Buhara Halk Cumhuriyeti ile ilgili Resimler.....	105
EK 4: Feyzullah Hocayev Hakkında Yazılmış Olan Makale Örnekleri	111
Ek 5: Buhara Ahbarı Gazetesinde Feyzullah Hocayev ile İlgili Bazı Yazılar.....	118
Ek 6: Feyzullah Hocayev ile İlgili Diğer Resimler.....	122
ÖZGEÇMİŞ	129

KISALTMALAR

BHC	: Buhara Halk Cumhuriyeti
Bkz	: Bakınız
B.O.A	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bsk	: Baskı
BXCR	: Buhara Halk Sovyet Respublikası
C	: cilt
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H	: Hicri
M	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
RSFSR	: Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
S	: sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss	: sayfa sayısı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
SÜTAD	: Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi
Syf.	: sayfa
TAE	: Türkiyat Araştırma Enstitüsü
Terc	: tercüman
TKP	: Türkistan Komünist Partisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y	: Tarih Yok
Vb	: Ve Benzeri
Vs	: Ve Saire
YB	: Yaş Buharalılar
YLT	: Yüksek Lisans Tezi
y.y	: yeri yok
Y.y	: yayını yok

GİRİŞ

Tarih boyunca Türklerin ana yurdu olan Türkistan geniş bir coğrafyaya ve köklü bir tarihe sahip olmuş, geçmişte ve bugünde birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Milattan önce Hun ve Göktürkler dönemlerine kadar uzanan tarihi süreci sonraki dönemlerin siyasi yapılanmaları ve Türk Yurdunun merkezi olma özelliğini barındırmaktadır. Bölge genel olarak; Batı'da Hazar Denizi ile Horasan Dağları, Güneyde Hindikuş ve Kûh-i Sefîd dağları, Kuzeyde Kazakistan Bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan ve 5.340.000 km karelik sahayı içine alan bölge şeklinde sınırlandırılmıştır (Saray, 1994: 1). Cengiz Han'ın 13.yüzyılda Türkistan'ı ele geçirmesinden sonraki süreçte etnik olarak yine Türk kültürünü korumuştur.

Buhara şehri tarihi süreçte birçok devlete ve medeniyete ev sahipliği yapan bir ilim merkezi olmuştur. Buhara; İç Asya ve Çin'i Yakın Doğu ve Hindistan'a bağlayan tanınmış, tarihi ticaret yollarının üzerinde kurulmuş ve nüfus bakımından bölgenin en kalabalık şehirlerinden birisi olmuştur (Kitapçı, 2004: 105). İsim olarak kurulduğu yer adıyla anılmış olan Buhara, Aşağı Türkistan bölgesinin en önemli ilim ve ticaret merkezidir. Buhara adı ilk defa 630 yılı civarında Çinli seyyah Huang- Tsang tarafından "pu-ha" biçimiyle kullanılmıştır (Şeşen, 1992: 363). Şehrin adının eski paralar üzerinde "Pwy'r ywB" şeklinde yer alması Buhara adının daha önceki zamanlarda kullanılmakta olduğu sonucunu ortaya koymuş, bu kelimenin Sanskritçe "vihara" kelimesinin Türkçe'deki şekli buhardan türemiş olması da mümkün kabul edilmiş, Nümickes şehrinde kurulan bir "vihara" (manastır) dolayısıyla şehre bu adın verildiği öne sürülmüştür (Şeşen, 1992: 363). Cüveyni Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinde Buhara şehrinin isminin kurulduğu sırada Sogdca'da başkent anlamına gelen "Bumickes" olduğunu belirtmiştir (Cüveynî, 2013: 130).

Tarih öncesi devirlere ait çok fazla kaynak bulunmasa da Buhara'nın bu çağlardan itibaren yaşanılmış bir şehir olduğu söylenilebilir. Bronz Çağı'na ait bazı nesnelere bölgenin M.Ö. II. yıllık devre ait yerleşim yeri olduğunu belirtse de, bu durum Buhara'nın tarih öncesi devirlerinin çok tasvir edilmesine olanak sağlamamıştır (Frye, t.y: 49). Büyük İskender devrinde Semerkant'tan

(Marakanda) başka Zerefşan ırmağının aşağı mecrası üzerinde başka bir şehrin daha var olduğu bilinse de bu şehrin Buhara olup olmadığı kesinlik kazanmamaktadır (Şeşen, 1992: 363).

Çin kaynaklarında Buhara adının VII. yüzyıllarda ortaya çıktığı belirtilmiş, Semerkant'a bağlı dokuz küçük devletten "An" ve yine "Bu-huo" veya "Bu-ho" denilen şehrin hükümdarının Çin'e elçi gönderdiği, bu devletin Wu-hu (kaynakta Ceyhun veya Oxus ırmağı diye geçmekte) ırmağının Batı sınırı olduğu ve ikliminin Semerkant ile aynı olduğundan bahsedilmiş (Yıldırım,2013: 387).

Müellif Narşahi tarafından kaleme alınmış "Tarih-i Buhara" adlı eser de Arap fetihlerinden önceki devirler ve sonrasındaki olaylar hakkındaki bilgilere ulaşılmaktadır. Buhara'da VIII. yüzyılın başlarında Tuğşade Buhara tahtına çıkmış, reşit olmadığından " Buhara Hakimi" Tuğşade'in yerine annesi Hatun hüküm sürmüştür (Golden, 2015: 91). İslami fetihlerden sonra Muaviye tarafından vali olarak tayin edilen Ubeydullah b. Ziyad zamanında da Buhara şehri "Hatun" hükümdar tarafından yönetilmiştir (Nerşani, 2013:55). Daha sonrasında Samaniler, Karahıtaylar ve Cengizhan dönemi fetihleriyle hükümdarlık sürekli el değiştirmiş, Samaniler döneminde Buhara başkent yapılırken Cengizhan'dan sonraki süreçte Semerkant-Buhara valiler tarafından idare edilmiştir (Bademci,2008: 376). Buhara'da hakimiyet değişmiş olsa da, O her zaman bir Türk şehri olarak kalmıştır.

Özbek Han Cengizoğullarından Cuci soyuna mensuptur ve Altın Orda Devletinde 1312-1341 yıllarında tahta oturmuştur. XIV. yüzyılda yaşamış "Nasrettin İbn Fırat (1361-1404), El-Asadî (1377-1447), El- Aynî (1361-1452) gibi Arap müellifleri Özbek Han'ı "Çöl Sultanı" ve "Kıpçakların Padişahı" olarak isimlendirmişler, yine ünlü Seyyah İbn-i Batuta Özbek Han ve ülkesi ile şu bilgileri vermektedir (Omorov, 2012: 8) :

"Geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultan olup, Tanrının düşmanlarından biri olan Konstantaniye/Bizans İmparatoru ile savaşa, cihat ve gaza etmeye vazifeli bulunmaktadır. Ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır. Keşe, Kırım, Macar, Azak, Sağdak, Harezim ile taht kenti olan Saray bunların en meşhurları olarak sayılabilir. Ebulgazi'nin nakline göre; il ve ulusunu İslam'a sokması sebebiyle Özbek Han devrinden başlayarak bütün Cuci iline Özbek ili denilmiştir."

Özbeklerin Cengiz Han oğullarından Cuci ulusuna mensup olan Şiban Han soyundan geldikleri kabul edilmiştir. M. Kafalı Hoca'dan alınan bilgiye göre, Gök – Orda hanlığının son bulmasıyla bu bölgede Cuci'nin beşinci oğlu Şiban'ın yeni bir ulus teşkil ettiğini ve bu ulusun “Şiban Ulusu” veya “Özbek Ulusu” adıyla hakimiyet kurmuştur (Kafalı, 2011: 67-68). M. Alpargu Hoca'nın makalesinde ise Şiban Han'ın beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timur, Batu'nun beşinci nesilden torunu Özbek Han'a sadakatle hizmet etmiş ve kendisine tabi kabilelere de sadakatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştır (Alpargu, 2002: 557). Cengiz Han tarafından ikinci oğlu olan Çağatay Han'a doğuda Uygurlar ülkesinden itibaren batıda Buhara ve Semerkant'a kadar olan bölgeler verilmiştir. Çağatay ve oğulları Gazan Han'ın ölümüne kadar Semerkant- Buhara ve Türkistan'da Hakimiyet sürmüşlerdir (Bademci, 2008a: 376). Çağatay Han'ın hüküm sürdüğü Türkistan topraklarında yaşayan halklar Çağatay Han vefat ettikten (H. 1241) sonra küçük hanlıklar şeklinde parçalanmıştır.

Emir Timur'un Çağataylıların topraklarına egemen olmasıyla (1360) beraber Türkistan'da yaşayan halklar Timur hakimiyetine girmiştir. Timur Devletinin bölgede sağladığı düzen Emir Timur'un 1405 yılındaki vefatından sonra da yaklaşık bir yüzyıl boyunca sürdürülmeye çalışılmış fakat başa gelen Timur ailesinin üyeleri buna muvaffak olamamışlardır. Uluğ bey (1447-1449) zamanında bölge Özbeklerin hücumuna uğramış ve Timurlular Hüseyin Baykara hakimiyetinde 1507 yılında sadece Horasan bölgesini elinde tutabilmiştir (Kafesoğlu, 1992: 452).

Batu Han'ın kardeşi Şiban ahfadından olan Ebülhayr Han, büyük dedesi Özbek Han'ın adını taşıyan topluluğunu siyasi bir çatı altında bir araya getirip 1428'de bağımsızlığını ilan ederek Timurlu topraklarına girmiştir (Muhammedcanov, 2007: 112). Özbek ulusunun bağımsız bir il olarak ortaya çıkışı İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in (Devlet Şeyh) oğlu Ebu'l-Hayr Han (1413-1468) zamanında olmuştur (Alpargu, 2002: 957). Ebu'l-Hayr Han 1431 yılında Gürgenç dahil olmak üzere Harezm'i, 1447'ye doğrudan Seyhun civarındaki Sıgnak şehrinden Özkent'e kadar olan tüm bölgeye hakim olmuştur (Kafesoğlu, 1992: 453).

Timur'un ölümünden (1405) başlayarak 2 Eylül 1920 yılında Buhara Emirliği'nin Ruslar tarafından işgali ile sonuçlanan ve Türkistan coğrafyasında meydana gelen değişimlerin ya da bölünmelerin etkisiyle siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gerilemelerin yaşandığı bu süreç "Hanlıklar Dönemi" şeklinde ifade edilmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 31). Bu sürecin sona ermesi 1920 yılına denk gelmektedir. Buhara Emirliği içinde gelişen Ceditçilik Hareketi, Emirliğin yıkılarak yerine Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetinin kurulmasını sağlamıştır. Bu hareketin en önemli simalarından biri de Feyzullah Hocayev olmuştur.

1. XVI. YÜZYILDAN XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNE KADAR BUHARA HANLIĞI

1.1. Buhara'da Sülaleler Dönemi ve Hanlıktan Emirliğe Geçiş

1428-1468 yılları arasında Özbek kabilelerini bir araya getirerek büyük bir birlik kurmayı amaçlamış olan Ebulhayr Han bu emelini nihayete erdiremese de kendisinden sonra yerine geçen torunu Muhammed Şeybani Han¹ hanlığını ilan etmiş ve 1500 yılında Buhara Hanlığını kurmaya muvaffak olmuştur.

Şeybani Han 1468-1500 yılları arasında bugünkü ismi Özbekistan olan bölgeyi ele geçirmiş, kendisi ile getirdiği Kıpçak, Kıyat, Kongırat, Burkut, Nayman, Kuşçu, Celayir, Mangıt gibi Türk ve diğer unsurlardan meydana gelmiş 92 kadar boydan oluşan Özbek konfederasyonunu kurmayı başarmıştır (Hatunoğlu, 2010: 10: Golden 2006: 395 -396). Özbeklerin önemli isimlerinden birisi olan Ebulhayr Han'ın amaçlarını gerçekleştirmeyi gaye edinen Muhammed Şibani Han, gösterdiği çabalar ile Orta Asya'da karışık ve parçalanmış bir durum içerisindeki ortamı, bir Özbek siyasî organizasyonu altında idarî manada birlik ve beraberliğe kavuşturmuştur (Alpargu, 2002: 562). Buhara Hanlığının ortaya çıktığı ve kuruluş tarihi olarak kabul edilen 1500 yılında Şeybani sülalesinden Muhammed Şeybani Han tarafından Buhara'da hakimiyet sağlanmış ve Muhammed Şeybani başa geçmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 33).

Özbek kabilelerini bir araya getirmiş olan Şeybani Han Timurlulara karşı mücadelelere başlamıştır. Timur Mirzalarının ve Emirlerin Moğol Hanları ve birbirleriyle olan çekişmelerinden faydalanan Muhammed Şeybani Han Buhara'yı alarak Semerkant üzerine yürümüş, bunun üzerine annesi Özbek olan Timur mirzası Ali Mirza Semerkant'ı Muhammed Şeybani Han'a vermiştir (Alan, 2015: 225). 1500 yılında Buhara ve Semerkant'ı aldıktan sonra buraya bir vali tayin eden Şeybani Han, Hoca Dîdâr Kalesi'nde oturmuş, Babür'ün on dört gün süren bir kuşatma sonunda Semerkant'ı geri almasıyla Şeybani Han, yeniden sefer

¹ Muhammed Şeybani han Ebulhayr Han'ın torunudur. Kaynaklarda Şeybak Han, Şeybek Han veya Şibani Han olarak da geçmektedir. Giriş bölümünde bahsettiğimiz Şiban Han ile karıştırılmamalı. Zira Şiban Han Cuci'nin oğludur.

düzenlemiş, bu sefer sırasında hiçbir yardım alamayan Babür büyük yenilgiye uğratılmış ve 1501’de Semerkant yeniden ele geçirilmiştir (Türkoğlu, 2010: 44). Bu dönem de Timur oğulları Hindistan’a kadar sürülerek Timur oğullarından Muhammed Babür Hindistan’da güçlü bir Türk Devleti olan Babür Devletini kurarken, Muhammed Şeybani hakimiyetinde Türkistan’da Buhara - Semerkant - Hive merkezli olmak üzere Özbekler çağı başlamıştır (Bademci, 2008a: 376)

Timurlular ile yapılan birçok mücadeleden sonra Muhammed Şeybani Han 1504-1505 yıllarında Fergana, Hisar ve Kunduz’u zapt etmiş ve ertesi yıl Hüseyin Baykara’nın emirlerinden Sultan Kuliçak’ın elinde bulunan Belh’i kuşatıp teslim almıştır (Muhammedcanov, 2007: 44). 1506-1507 yılları arasında Hüseyin Baykara’nın oğlu Bediüzzaman ile Maveraünnehir’de büyük bir güç sahibi olan Muhammed Şeybani arasında Herat için mücadele edilmiş, Bediüzzaman Muhammed Şeybani karşısında mağlup olmuş Murgap Irmağı yakınlarındaki “Baba-hakî denilen yerde kaçmak durumunda kalmış, Muhammed Şeybani Han Herat’a alaylarla girmiştir (Grousset, 2011: 457).

1508’den itibaren Türkistan siyasetini tamamıyla değiştiren Muhammed Şeybani Han, önceleri şehirleri yağmalayan bir istilacı hüviyetinde iken artık Türkistan’ın hamisi gibi davranmaya başlamış, gerek Moğol ve Kazakların Türkistan’ın medeni muhitlerine saldırılarına karşı, gerekse bir süre sonra Yeniçağ Türk-İslam tarihinin seyrini derinden etkileyen Safevi Şiiliğine karşı Türkistan’ın hamiliğini üstlenmek, gençliğinde buralarda eğitim görmüş Muhammed Şeybani Han için hiç de zor olmamıştır (Gündoğdu, 2002: 615).

İran merkezli olan Safevi devleti ile özellikle Şii-Sünni meseleleri üzerinden büyük bir mücadeleye girilen bu dönemde Muhammed Şeybani Han ve Safevi Hükümdarı Şah İsmail arasında savaşlar yapılmıştır. 1510 yılında Merv’i kuşatan Şah İsmail Şeybani Han’a kendisini savaş meydanında beklediğini bildiren mektuplar göndermiş², bu kuşatmaya hazırlıksız yakalanan Muhammed Şeybani

² Bu mektuplar Muhammed Şeybani Han ve Şah İsmail arasında karşılıklı olmuştur. İki hükümdar da birbirini kışkırtarak savaşa davet etmiştir. “*Şah İsmail, Şeybanî Han'a elçiler göndererek saldırılardan vazgeçmesini ve İran'a ait toprakları boşaltmasını istedi. Buna karşılık Şeybanî Han, kızılbaşları tahkir edip hacca gitmek niyetinde olduğunu ve bütün İran topraklarını geçmek istediğini bildiren mektuplar göndermiştir.*” Gündüz, Tufan (2010); “*Şah İsmail*”, DİA, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul, 253-255.

Han 25-30.000 kişilik ordusuyla Şah İsmail'in 70.000 kişilik ordusuna karşı Merv yakınlarındaki Murgab kıyısında savaşa tutuşmuş, ağır bir yenilgiye uğrayarak yaralı bir halde sığındığı bir çiftlikte 29 Şaban 916 (1 Aralık 1510) tarihinde hayatını kaybetmiştir (Türkoğlu, 2010: 44). Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Şah İsmail'in Muhammed Şeybani Han'ın kafatasından kâse yaparak üzerine bir şiir yazmış ve Mısır Sultanına göndermiştir (Togan, 1981: 125). Ayrıca kafa derisini baharat ile doldurarak kafatası olmadan Osmanlı Hükümdarı II. Bayezid'e zafer nişanesi olarak göndermiştir (Kılıç, 1993: 12).³

Buhara Hanlığı'nın kurucusu olarak kabul edilen Muhammed Şeybani Han Türkistan'da önemli yerleri ele geçirerek bölgeye egemen olmuştur. Muhammed Şeybani Han İran ile mücadeleye başladığı sıralarda Özbek İmparatorluğu Türkistan'da önemli devletlerin arasındaki yerini almış, Muhammed Şeybani Han Maverâünnehir, Batı Türkistan, Fergana ve Horasan'ın hakimi olmuştur (Grousset,2011: 471). 1510 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan, Hazar Denizi, Siri Derya ve Afganistan arasındaki topraklarda hakimiyetini kurmayı başarmıştır (Hatunoğlu, 2010: 10).

Muhammed Şeybani Han'ın ölümünden sonra bölgede yeniden karışıklıklar baş göstermeye başlamıştır. Hindistan Türk Devleti kurucusu Babür Şah 1512 yılında Semerkant ve Buhara'yı ele geçirmiştir. Fakat bölgedeki Sünni nüfusun çok olması ve Şii propagandasının etkili olmaması üzerine geri çekilmek zorunda kalmış, u mücadele sonrasında Amu-Derya karışıklıkta kontrolü yeniden ele geçirmiş Özbekler ile Safeviler arasında başka bir deyişle "İran-Turan" arasında sınır olarak kalmıştır (Çetin, 1997: 11).

Şeybani Handan Sonra yerine hanedanın en yaşlı üyesi olmasından dolayı Köçkücü Muhammed (Küçüm) Han ilan edilmiş ve onun "Kalgayı" yani veliahtı olan Süyünç Sultan Köçkücü Muhammed Han'dan sonra Buhara tahtına çıkmıştır (Çelik, 2009: 167). Bu karışıklık içinde 1512 yılında Buhara Hanlığı'nın başına geçen Ubeydullah Han 1539 yılına kadar devleti yönetmiştir. Ubeydullah Han'ın 1539 da ölmesiyle iç karışıklıklar ve saltanat mücadeleleri ortaya çıkmıştır. Bu süreçte I. Abdullah (Köçkücü'nün oğlu) altı ay gibi kısa bir süre

³ Bu olaya kaynakça olarak Hammer gösterilmiştir.

tahta çıkmış, Semerkant'ta Ubeydullah Han'ın oğlu Abdulaziz Han (1540- 1550), Buhara'da ise Köçkücü'nün üçüncü oğlu Abdullatif Han olarak Buhara Hanlığında tahtta çıkmıştır (Alpargu, 2002: 566).

Bu karışıklık ve mücadeleler devam ederken Buhara Hanlığında İskender Han'ın oğlu II. Abdullah Han (1555-1598) başa geçmiş ve 42 yıl Buhara tahtında kalmıştır (Alimiy, 1997: 32). II. Abdullah Han askeri ve siyasi olarak kendisini geliştirmeyi başarmış ve yöneticilik anlayışında Muhammed Şeybani Han'ın amaçlarıyla aynı doğrultuda hareket etmiştir. II. Abdullah Han'ın bu dönemde askeri başarılarıyla ön plana çıkması ve 1583 yılında “Büyük Han” olarak seçilmesiyle, Özbekler arasındaki mücadeleler bir bakıma bertaraf edilmiş ve karışıklıklardan faydalanarak bağımsızlık ilan eden Şehri Sebz, Kaşki, Taşkent, Hisar, Belh, Semerkant, Badahşan, Herat vs. beylikleri 1574-1588 yılları arasında kendi hâkimiyetine alarak Buhara Hanlığının topraklarını genişleterek büyük bir başarı sağlamıştır (Hatunoğlu, 2003: 15)⁴.

Buhara Hanlığı içerisinde uzun süren bir karışıklık ve saltanat mücadelesinden sonra başa geçen ve Özbek Hanlık sisteminin elverdiği imkânlar doğrultusunda merkezî bir yönetim kurmuş olan II. Abdullah Han yalnızca Maverâünnehir'de bir Özbek idaresi kurmakla kalmayarak, Harezm'i Hanlığın idaresine bağladığı gibi, Horasan'a da akınlar gerçekleştirerek fetih hareketlerinde bulunmuştur.

II. Abdullah 1557'de Buhara'yı, 1578'de Semerkant'ı ve 1582'de Taşkent'i alarak ayrı beylikler şeklinde yaşayan Şeybani Sülalesini tek bir yönetim altında toplamayı başarmış ilk ve tek Şeybani Han'ı olmuştur (Roux, 2014: 375). II. Abdullah Han'ın himayesi altına almış olduğu İdil'in doğusundaki tüm bölge Rus kaynaklarında Kırım ve Türkiye'ye karşılık olarak “İdil Buhara Tarafı” olarak adlandırılmıştır (Togan, 1981: 134). Fakat II. Abdulah Safevi hükümdarı Şah Abbas'a yenilince Buhara Hanlığında (Özbek Hanlığı) toprak bütünlüğü bozulmuş, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı kurulmuştur (Devlet, 2014: 48). II. Abdullah Han'ın taht kavgalarına son verebilmek amacıyla hanedan üyelerinin

⁴ Buhara Hanlığında II. Abdullah Han'ın babası İskender Han 1555 yılında fiilen Buhara tahtına çıkmış II. Abdullah Han ilk olarak sadece askeri yönetim vs. konularda görev almıştır. İskender Han hükümdar olmuş ise de asıl yönetimde söz sahibi olan kişi II. Abdullah olmuştur. 1583 yılından sonra II. Abdullah Han “Büyük Han olmuştur.

hemen hemen hepsini öldürtmesi Buhara Hanlığında “Şeybani” hanedanının sonunu hazırlayan en önemli etken olmuştur (Çelik, 2012: 96).

Saltanatının son zamanlarında oğlu Abdul Mumin ile anlaşmazlık yaşamaya başlayan II. Abdullah Han bu anlaşmazlığın çözümsüzlüğü üzerine büyük üzüntü ve elem sonucu vefat etmiş, ölümünden sonra Türkistan’da karışıklık göstermiş, taht ve taç kavgalarından yararlanan Safevi hükümdarı Şah Abbas Horasan bölgesinin tamamını yeniden himayesine almayı başarmıştır (Saray, 1994: 8). Şeybanilerde Buhara Hanlığının kurucusundan sonra Türkistan’ın en büyük şahsiyetlerinden birisi olan II. Abdullah Han, hanlığın birliği muhafaza etmekle kalmamış ilimi, edebiyatı teşvik etmiş, ayrıca kendi döneminde medrese, köprü, su kanalları ve kervansarayların yapımına da büyük önem verilmiştir (Hayit, 2004b: 10).

Şeybani sülalesinden olan Abdul Mumin en son Buhara Hanlığı başına geçen isim olmuştur. II. Abdullah’ın ölümünden sonra tahta çıkan Abdul Mumin’in Buhara Hanlığında beylerine karşı uyguladığı politikaları, baskı ve şiddet ağırlıklı olmuş ve babasından ayrı bir siyaset takip etmiştir. Beylerine uyguladığı bu baskı ve gaddarlık neticesinde altı ay civarında süren iktidarına müteakip bir komplo ile öldürülmüştür (Alpargu, 2002: 569).

II. Abdullah’ın Abdul Mumin’den başka yetişkin erkek çocuğu olmadığından II. Abdullah’ın eniştesi Can Muhammed Bey, Astrahan Hanedanlığından Buhara tahtına çıkarılmak istenmiş fakat tahta resmi anlamda ilk yönetici olarak Baki Muhammed Han geçmiş ve Buhara Hanlığı tarihinde yeni bir devir başlamıştır (Hatunoğlu, 2016b: 35).⁵ 17. yüzyılda Meveraünnehir / Buhara Özbek Hanlığında yönetim el değiştirerek Şeybani Hanedanlığından Astrahaniler veya Canoğullarına geçmiştir (Günay, 2007: 439). Astrahaniler’in (1599–1747) soyu da Şibaniler gibi Cuci Han’a dayanmakta olup onların atası Cuci’nin on üçüncü oğlu Tukay-Timur olarak kaynaklarda yer almış ve Astrahaniler “Astrahanlılar, Canoğulları, Tukay-Timurlular gibi isimlerle anılmışlardır (Çelik 2009: 167). Ruslar’ın 1556’da Astrahan’ı istila edip kendi topraklarına katmasıyla Astrahan Hükümdarı Yar Muhammed ile oğlu Can Muhammed Harezmi

⁵ Kaynaklarda geçen bilgiler doğrultusunda Can Muhammed Han kendisi yerine oğlu Din Muhammed Han’ı Buhara tahtına çıkmasına vesile olmuştur.

üzerinden Buhara'ya kaçarak Şeybani Hükümdarı İskender Han'a sığınmış olup, yine adını kurucusu olan Can Muhammed'den almış olan Canoğulları'na Volga Nehri kıyısındaki anayurtları Astrahan (Hacı Tarhan) şehrinden dolayı Astrahanlılar denilmiştir (Hatunoğlu, 2010: 14). Şeybanilerden sonra Buhara tahtına bu sülaleden dokuz Han geçmişse de Hanların hakimiyetlerini küçük bölgelerde sürdürmeye çalışmaları sebebiyle Şeybani hanlarının bıraktığı miras muhafaza edilmeye çalışılmış fakat başarı sağlanamamıştır (Hayit, 2004b:10).

Buhara hükümdarlarından İskender Han'ın kızı Zuhre ile evlendirilen Can Muhammed Han Şeybani sülalesiyle kan bağı kurmuştur. Abdul Mumin'in öldürülmesinden sonra kimin han ilan edileceğine dair bir birlik olmayınca devlet adamları toplanıp Cani Beg'i aday göstermişlerdir. O da "Benim aslım da Cengiz Han'a dayanmaktadır, fakat Maverünnehir padişahlığına Şeybanilerden birinin seçilmesi münasiptir" sözleriyle kendi oğlunun teklif edilmesini sağlamış ve bunun üzerine Cani Beg'in büyük oğlu Din Muhammed Han ilan edilmiştir (Hatunoğlu, 2010: 14). Buhara dışında olan Din Muhammed, Safevilerle yapılan bir savaş esnasında öldürülünce yerine kardeşi Baki Muhammed Han başa getirilmiştir.

Baki Muhammed'in Buhara'da han olarak seçilmesinden sonra Can Muhammed Han'ın üçüncü oğlu Veli Muhammed de halef olarak tayin edilerek Belh'e vali olarak gönderilmiş böylece bu tayin de gelenek şeklini almıştır (Alpargu, 2002: 570). Baki Muhammed ilk olarak Safevi Hükümdarı Şah Abbas'a meyil etmelerini sebep göstererek Kara Türkmenler üzerine sefer düzenleyip Türkmenlerin çoğunu katletmiştir ve bu olay üzerine Merv'i kuşatan Şah Abbas Buhara'yı almak için giriştiği bu mücadelede büyük bir yenilgiye uğramış, bu mücadelede Baki Muhammed en büyük başarısını elde etmiştir (Hatunoğlu, 2010: 16).

Baki Muhammed Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan kardeşi Veli Muhammed (1605) olmuştur. Özbek Emirlerinin hareketlerine karşı güçlü bir otorite kurmaya çalışmış fakat davranışları pek hoş şekilde karşılanmamış olan Veli Muhammed'e karşı bir komplo düzenlenmiş ve Veli Muhammed iki oğluyla birlikte İran hükümdarı Şah Abbas'ın himayesi altına girerek Şah'ın kuvvetiyle

tahtını geri almak için teşebbüste bulunmuşsa da başarılı olamayarak Buhara'da esir düşmüştür (Alpargu, 2002: 570).

Esir düşen amcası Veli Muhammed'in Özbek Beylerinin fetvasıyla öldürülmesiyle İmam Kulu Han Veli Muhammed Han'ın yerine Emirler ve Beyler tarafından Buhara Hanlığı tahtına çıkarılmıştır (Hatunoğlu, 2010: 17). İmam Kulu Han, Din Muhammed Han'ın oğlu olup hicri 1012 (M. 1603) yılında tahta oturmuş ve 38 yıl süren hükümdarlık devri yaşamıştır (Alimiy, 1997: 32).

İmam Kulu Han döneminde Buhara Hanlığı içinde ve diğer devletlerle olan ilişkilerde refah ve sükûnet ortamı sağlanmıştır. İran ile fazla mücadeleye girilmemiş ve aynı barışçıl tavırlar Babür devletine karşıda sergilenmiş ayrıca Belh'te bulunan İmam Kulu Han'ın halefi olan kardeşi Nezir Muhammed'in Afganistan üzerine yaptığı bazı askerî teşebbüsler de İmam Kulu Han'ın yapmış olduğu başarılı diplomatik teşebbüslerin etkisiyle iki devlet arasında problem haline getirilmemiştir (Alpargu, 2002: 571). Dini yönden güçlü bir maneviyata sahip olan İmam Kulu Han son senelerini Medine'de geçirmek istemiş Belh şehrinde bulunan kardeşi ve halefi olan Nezir Muhammed Hanı çağırarak saltanatını devretmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 36). İmam kulu Han'ın inzivaya çekilmesiyle 1642'de Nezir Muhammed Han tahta oturmuştur.

Nezir Muhammed Hanın uyguladığı baskıcı politikalar memnuniyetsizliklere yol açmış ve yönetimine karşı ayaklanmalar başlamıştır. İktidarı sırasında Kazakların Maverâünnehir üzerine saldırımları ve Hocend'e kadar gelmeleri üzerine Kazakları bölgeden çıkarması için oğlu Abdulaziz komutasında bir ordu göndermiş fakat bu sefer sırasında oğlu Hocend'de Han ilan edilmiştir (Alpargu, 2002: 571). 1642 - 1647 yılları arasında tahtta kalan Nezir Muhammed üçüncü yılında oğlu Abdulaziz Han'ın kendisine muhalefet olması sebebiyle saltanat hakkından feragat ederek tahtı oğluna bırakmak zorunda kalmıştır (Saray, 1994: 9).

Bu olaylar esnasında Belh'e çekilen Nezir Muhammed tahtı geri alabilmek için Osmanlı Devletinden, İran Şahından ve Babür Hükümdarından yardım istemiş ise de bu emeline muktedir olamamıştır. Osmanlı Padişahı, Nezir Muhammed'in yeniden saltanata gelmesine yardımcı olmak amacıyla Babür

hükümdarı Şah Cihan'a bir mektup göndermiş ve gereğinin yapılmasını istemiştir. Yazdığı mektuba karşılık Şah Cihan'ın elçisi Seyit Hacı Mehmed ile yolladığı cevapta Nezir Muhammed Han'ın öldüğü ve oğlu Abdulaziz'in hükümdarlığının herkes tarafından itirazsız ve büyük bir memnuniyetle kabul edildiği ve karışıklıkların bittiği bildirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 288).

Babasının yerine hükümdarlık makamına oturan Abdulaziz Han 33 yıl Buhara Hanlığında saltanat sürmüştür. Saltanatı sırasında Osmanlı ile iyi ilişkiler içinde olan Han, Osmanlı Padişahlarına bağlılığını gönderdiği elçiler ve nameler aracılığıyla bildirmiştir (Saray, 1994: 10 ve Uzunçarşılı, 1988: 288). Abdulaziz Han dönemi içerisinde Hive Hanlığıyla yapılan mücadeleler ve Hive Hanlığının bölgede yarattığı kaos önemli olmuştur. 1655 yılında Maverünnehir'e ve özellikle Buhara çevresine yaptığı saldırılar, aynı sene içinde Hivelilerin Karakul yöresine hücum etmiş olmaları ve Buhara'yı kısa bir süreliğine ele geçirmeleri üzerine Abdulaziz Han sefer düzenlemiş, 1657 yılında Ebu'l Gazi Bahadır Han oğlunun yardımıyla zor kurtulmuştur (Alpargu, 2002: 571). Komşu ülkeler ile yapılan savaşlar ve içeride süren kardeş kavgaları Abdulaziz Han'ın mücadele şevkini kaybetmesine ve saltanattan çekilmesine sebep olmuştur (Hatunoğlu, 2016: 36). Kendisinden sonra tahtını Subhan Kulu Han devralmış ve Abdulaziz Han Buhara'dan ayrılarak siyasi hayatını noktalamıştır.

Buhara Hanlığında zor ve karışık bir dönemde saltanata gelmiş olan Subhan Kulu Han 23 yıl hüküm sürmüştür. Subhan Kulu Han zamanında Buhara çevresindeki diğer beylikler siyasi hayata müdahale etmiş ve Buhara'da yönetimin lehine ve aleyhine olan hareketlerin başında bulunmuşlardır (Togan, 1981: 153). Hive Hanlığının, Buhara Hanlığına karşı sürdürdüğü askeri mücadeleler ve Subhan Kulu Han'ın oğullarının sadakatsizliği de bu dönemdeki sorunların temelinde yer almış ve Han'ın önünde çözülmesi zor problemler oluşturmuştur (Alpargu, 2002: 572).

Subhan Kulu Han'ın oğulları arasındaki taht mücadeleleri Özbek beylerinin devlet otoritesinden uzaklaşmasına neden olmuştur (Hatunoğlu, 2016: 36). Hive Han'ı Enüşe (Anuşa) bölgeye yeni gelen boylar ve Şeybaniler'in bölgeden göç ettirdiği "Ürgenci" Özbeklerinin yardımıyla Buhara, Semerkant ve Şehrisebz'i kısa bir süre de ele geçirmiştir (Togan, 1981: 155). Subhan Kulu Han, Hive

Hükümdarı Anuşa'yı Hive'de hana muhalif olan güçlerin yardımıyla mağlub etmiş ve Anuşa Han'ın gözünü kör ederek yerine Şahniyaz'ı Hive tahtına geçirmeye muvaffak olmuştur (Ziyayev, 2007: 16). Bu süreçte iç ve dış problemleri atlatmaya çalışan Subhan Kulu Han çocuklarından ve beylerinden destek görememiştir.

Ortaya çıkan karışıklıklara rağmen Subhan Kulu Han ülkede bütünlüğü temin etmiş fakat merkezi otoritenin zayıflamasına engel olamamıştır ve Subhan Kulu'nun yerine 23 Eylül 1702 tarihinde Ubeydullah Han ilan edilmiştir (Alpargu, 2002: 573). Ubeydullah Han'ın tahta geçmesiyle birlikte kardeşler arasında taht mücadeleleri tekrar ortaya çıkmış, bu mücadelede Mangıt kabilesini kendi yanına çekmeyi başaran Ubeydullah Han beş yıl süren taht kavgasından galip çıkmış ise de bundan sonra Buhara Hanlığında bütün güç ve kontrol Mangıt sülalesinin (Muhammed Rahim Atalık) eline geçmiştir (Hatunoğlu, 2016: 37). Canoğullarında Ubeydullah Han döneminde Buhara'da siyasi ve ekonomik krizlerin artmasıyla beraber iç karışıklıklar artmış ve bölgede diğer bir güç olan Hive Hanlığı bu karışıklıkları fırsata çevirmek için Buhara Hanlığıyla mücadeleye girişmiştir (Şeşen, 1992: 366). Ubeydullah Han zamanında Buhara'ya bağlı olan Belh, Termiz, Şehrisebz şehirlerinde valiler isyan çıkartarak bağımsız olmaya çalışmışlar ve Ubeydullah Han tarafından bu isyancılar üzerine sefer yapılmıştır (Ziyayev, 2007: 8-9).

Yine bu dönemde ekonomik bir çöküntü içine giren Buhara Hanlığında Ubeydullah Han'ın uygulamış olduğu iktisadi uygulamalar isyanlarla sonuçlanmıştır. Ubeydullah Han döneminde çıkmış bu isyanlar sonrasında Fergana'da Hokand Hanlığı (1710) kurulmuştur. Ubeydullah Han ve bazı Özbek Beyleri arasında oluşan anlaşmazlık sonucunda Han öldürülmüş ve yerine kardeşi Ebul Feyz Han başa getirilmiştir.

Baki Muhammed Han'ın 1601 yılında Buhara tahtına çıktığı dönemden başlayarak Maverünnehir'de farklı Özbek kabilelerinin etkisi artmış, savaşların ve karışıklıkların çoğalması ve merkezi otoritedeki zayıflıklardan ötürü Ebul Feyz Han devrinde birçok bölge peş peşe kontrolden çıkmıştır (Koç, 2015: 13). Canoğulları sülalesinde sonuncu han olan Ebul Feyz Han zamanı Buhara Hanlığında birbirinden bağımsız bölgeler oluşmaya başlamış, Fergana tamamen

Buhara Hanlığından kopmuş, Belh ise ara ara bağımsız bir birim halinde olmaya devam etmiştir (Alpargu, 2002: 573). Buhara Hanlığındaki iç karışıklıklardan faydalanmaya çalışan İran Şahı Nadir Şah Buhara'yı kendine bağlı kılmak için oğlu Rıza Kulu Han idaresinde askeri sefer düzenlemiş, Ebul Feyz Han'ın tüm savunmalarına rağmen Buhara istila edilmiştir (Togan, 1981: 199). İstiladan sonra İran hükümdarı Nadir Şah Buhara'da kendi istediği gibi bir düzen kuramamış ve ordusu geri çekilmek durumunda kalmıştır.

1785 yılına kadar Buhara Hanlığında resmi olarak idari yöneticiler Caniler sülalesinden olsa da, 1740 yılında Buhara'nın Nadir Şah tarafından işgal edilmesinden sonra Caniler sülalesi güç kaybetmiş ve bu tarihten itibaren Mangıt sülalesi, hanlığın kaderini tayin etmeye başlamıştır (Hatunoğlu, 2015: 130). Ubeydullah Han merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmış ise de uyguladığı sistem Buhara halkının isyan etmesine sebep olmuş ve Ebü'l-Feyz Han zamanında otorite "Atalıklar"⁶ eline geçmiştir (Şeşen, 1992: 366).

Çoğu kaynakta Cengiz Han ile aynı soya mensup olduğu söylenen Mangıt kabilesi Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkmasıyla onun hizmetine girerek Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasında fayda sağlamış ve Moğol İmparatorluğunun "Sol Kol" grubunda yer almışlardır (Çelik, 2009: 42). Sayyid Mansur Alimiy'in "Buhara-Türkistan Beşiği" adlı kitabında bazı Mangıtların soy olarak Astarhaniler, Kenagaslar, Timurlular ve Cengiziler gibi birçok soya bağlandığını ama Buhara Hanlığı'nın Emir'i Muhammed Rahim'in Özbek-Türk kabilesinden olduğu ve Cengizilere asla bağlanmadığı anlatılmıştır (Alimiy, 1997: 31).

Buhara'daki Mangıt yönetimi İslam geleneğine bağlı kalmış, yönetim anlayışlarında "Emir ve Emirlik" anlayışını yerleştirerek 15. yüzyıldan itibaren kullanılmakta olan "Türk-Moğol" unvanlarını ve yönetim anlayışını kaldırmışlardır (Günay, 2007: 439). Buhara Hanlığında Mangıt saltanatı 135 yıl sürmüştür ve bu süre zarfında sekiz Han Buhara tahtına oturmuştur (Bademci, 2008: 378). 1785 yılından itibaren sırasıyla Emir Şah Murat (1785 – 1800), Emir Haydar (1800 – 1825), Emir Hüseyin (2.5 ay), Emir Ömer (4 ay), Emir Nasrullah (1827

⁶ Atalık Kavramı: Buhara Hanlığı döneminde Buhara Hanlarının en üst kademesinde yer alan devlet görevlisidir. Atalıklar başa geçen Hanların yerine kararlar almışlardır. Özellikle Cani sülalesinin son dönemlerinde etkin olmuşlardır.

– 1860), Emir Muzaffer Han (1860 – 1885), Emir Abdullahat Bahadır Han (1885 – 1910) ve Emir Âlim Han (1910 – 1920) Buhara Emirliğinde başa geçen isimler olmuştur (Hatunoğlu, 2016: 41).

1747 yılında Muhammed Rahim, Ebu'l-Feyz Han'ı öldürerek Astrahanî hanedanlığına son vermiş fakat Özbeklerin Cengiz soyundan olma geleneğine uymadığından kendini hemen han ilan edememiş bu nedenle kendi kontrolünde Ebu'l-Feyz Han'ın oğlu Abdülmümin'i ve Ubeydullah'ı sırayla tahta çıkararak kendisi “Atalık” olarak unvanını korumuştur. Buhara'da tahta çıkmayı amaçlamış ve ilk olarak, Ebu'l-Feyz Han'ın kızıyla evlenerek hükümdarlığına karşı çıkabilecekleri bertaraf edebilmek amacıyla kan yoluyla akrabalık kurmuştur. Bu evlilik ile birlikte Mâverâünnehir tarihinde ilk kez Cengiz neslinden olmayan biri kendisini han ilan etmiş, bu şekilde kendisini Cengiz Han neslinden gelenlerle bir seviyede görmüş, ayrıca tahta geçtikten hemen sonra Cuma hutbesinde adının okunması emrini vermiş ve “Muhammed Rahim Bahadır Han” olarak da adına sikke darp ettirmiştir (Çelik, 2009: 169).

Tahta çıkınca bütün emirler ve hatta halka hediyeler vererek onları kendine bağlı tutmaya çalışmıştır. Fakat kısa bir süre sonra diğer hükümdarlar birleşerek Muhammed Rahim'e karşı isyan çıkarmışlar, bu isyanla başlayan mücadele on yıl sürmüş ve Muhammed Rahim isyancılara karşı muvaffakiyet sağlamış, bütün vilayetleri iradesi altına almıştır (Alimiy, 1997: 33). Muhammed Rahim Atalık saltanatını ilan ettikten sonra “Han” unvanından vazgeçerek “Emir” unvanını almıştır (Hayit, 2004b: 11). Mangıt hanedanından olan Muhammed Rahim Atalık saltanatı ele geçirdikten sonra iç karışıklıklarla mücadele etmiş, ayrıca Hokand ve Afganistan ile de iyi ilişkiler kuramamıştır (Hayit, 2004b: 30).

Mangıt Muhammed Atalığın ölümünden sonra amcası Danyal Han tahta çıkmıştır. Danyal Beg askeri ve ulema sınıfının takdirini kazanmasına rağmen Hanlıktaki iç karışıklıklar ve kargaşa ortamını görerek yerine Fazıl Beg'i atamış ve kendisi tahtan feragat ederek “Atalık” unvanını geri alarak Fazıl Beg'e askeri ve siyasi meselelerde danışmanlık yapmaya devam etmiştir (Alimiy, 1997: 34). Mangıt kabilesinden olmayan kabile ve boyların Cengiz Han neslinden birinin han olmasını talep etmeleri ve Fazıl Beg'i kabul etmeyerek ayaklanmaları üzerine Muhammed Danyal Beg zor durumda bırakılmış, onların bu talebini dikkate

almak durumunda kalmış olan Atalık, Cengiz soyundan olan Seyyid Ebulgazi'yi hanlığa çıkarmıştır (Çelik,2009: 169).⁷

1785 yılı Haziran ayında Şah Masum Murat Han, Buhara Emiri sıfatıyla kendisini Han ilan ederek hem siyasi manada güçlenmiş hem de Hanlığın Buhara Emirliği sıfatıyla anılmasını sağlamıştır (Hatunoğlu, 2016b: 41). Mangıt sülalesinden olan Masum Murat Han'ın hükümdarlığı döneminde "Emirlik" anlayışının devlet yönetiminde etkinliğinin artmasıyla birlikte Buhara kaynaklarda bu dönemden itibaren Buhara Emirliği adıyla anılmıştır.

Resmi olarak Mangıt sülalesinin yönetimi 1785 yılında Muhammed Danyal Atalık'ın oğlu Masum Şah Murat ile başlamıştır. Babası öldükten sonra başa geçmiş, ilk icraat olarak Astarhani sülalesinden olan görünüşte Han olan Ebulgazi Han'ı Buhara Hanlığından uzaklaştırmış ve Buhara Emirliğinde Mangıt Hanedanlığını hakim kılmıştır.

Şah Murat, Buhara tahtına çıktıktan sonra mütevazi bir yaşam sürmeye gayret etmiş, kendi döneminde Buhara Emirliğinde birçok sosyo-ekonomik ve siyasi değişimler meydana gelmiştir (Ziyayev,2007: 10). Şah Murat hem askerî ve siyasi meselelere çaba sarf etmiş hem de Emirliğin mali durumunu güçlendirmekle uğraşmış, 1785 yılında para reformu gerçekleştirmiştir (Çelik, 2009: 88). En mühim ıslahat babasının adına bastırıldığı paralar olan Şah Murad 3.36 gramdan oluşan gümüş sikkeler yerine saf altından sikke bastırması, yine halkın elinde bulunan altınların bir miktar komisyonla devlet tarafından paraya çevrilmesini ve hazineye ciddi meblağlarda gelir sağlamıştır (Hatunoğlu, 2010: 22-23).

Maveraünnehir'deki faaliyetlerini tamamlayan Şah Murat İran üzerine akınlara başlamış ve Merv üzerine yürüyerek bölgeyi hakimiyeti altına alarak Meşhed'e kadar ilerlemişse de buranın kontrolünde başarılı olamamıştır (Alpargu,

⁷ Danyal Han asıl olarak tahtı oğlu Şah Masum Murat Han'a bırakmak istemiştir. Fakat Şah Murat Han'ın mütevazi bir yaşamı tercih ettiği ve bunu kabul etmemesi üzerine Danyal Han başka çözümler bulmuştur. Buhara tahtına Danyal Han kontrolünde göstermelik Hanlar geçmiştir. Kaynaklar Masum Murat Han'ın derviş kılığında dolaştığını ve zamanının çoğunu ilmi işlerle geçirdiğini belirtmektedir. Ayrıca babası Danyal Han'ın ölümüne kadar tahta çıkma isteklerini kabul etmemiştir. Tahta çıktığı dönemlerde mütevazi yaşantısı başarılarını asla olumsuz olarak etkilememiştir. Bkz. Nurettin Hatunoğlu, Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han, Ötüken, İstanbul, 2016, 41.

2002: 574). Yine Afganistan hükümdarı Timur Şah ile mücadele etmiş fakat başarı sağlayamayınca 1789'da Afgan Devleti ile barış anlaşması yapmıştır (Günay, 2007: 439).

Bu dönemde bir grup İranlı Şii ile Özbekler ve Harezm'den göç eden Türkmenler Buhara'ya yerleştirilmiş, bölgede genel olarak ticaret yeniden canlanarak gelişme göstermiş ve Buhara Orta Asya'nın en büyük el sanatları merkezi haline gelmiştir (Şeşen, 1992: 366). Şah Murat Han, döneminde iç karışıklıkların önlenmesi ve düzenin sağlanabilmesi adına Sünni İslami kurallara ve din adamlarına öncelikler verilmiştir (Günay, 2007: 439). Kendi döneminde kayıp vakıfları yeniden canlandırmak üzere yeni vakıfnameler çıkarmış olan Şah Murad "Ra'is al-shari'a" adında yeni bir görevli tayin etmiştir (Komatsu, 1988: 602).

Şah Murat dini konulara ve eğitime büyük önem vermiştir. Bu dönemde medrese mezunlarının sayısı 30.000 bini geçmiş olması bunun en büyük delili sayılmaktadır. Şah Murat saltanatı boyunca medrese eğitimini etkili bir biçimde teşvik etmesiyle tanınmış önemli bir şahsiyettir (Hayit, 2004b: 30). Şah Murat Han, Buhara Emiri iken de oldukça mütevazı ve sakin bir hayat tarzıyla yaşamını sürdürmüş, yönetiminde adil ve cömert olmuştur.

Şah Murat Han'ın en büyük oğlu olan Haydar Han, 14 yaşında babası tarafından İran üzerine sefere gönderilmiş, sefer dönüşü de Karşı valiliğine atanmış; babasının hükümdarlığa hazırladığı Haydar Töre, Şah Murat tarafından veliht tayin edilmiş, Şah Murat'ın 1800 yılında ölümünden sonra Karşı şehriden Buhara'ya getirilerek tahta çıkarılmıştır (Çelik, 2009: 91). Annesi Canoğullarından Ebul-Feyz Han'ın kızı Şemsimah Ayım Hatun olan Emir Seyit Haydar Han Cengiz soyundan doğmuştur ve mühründe "Nesl-i Çingiz, Âl-i Peygamber, Mısr-câh" vasıfları yazılmıştır (Togan, 1981: 204-205). Bu kan bağı nedeniyle ve siyasi sebepler ile "Seyit" unvanını almış olan Emir Seyit Haydar Han "Seyitlik" unvanını ilk kullanan Buhara Hanıdır (Hatunoğlu, 2003: 24).

Şah Murat gibi derviş tarzında bir yaşam sürdüren Emir Said Haydar Han, bu yaşam tarzını ve hayat görüşünü devlet yönetiminde de benimsemiş, babasının "Reîsü's-Şer'iyye" makamını tekrardan oluşturmuş olmasına karşılık kendisi hem

seyitlik vasfını hemde bastırmiş olduğu paralar üzerinde “Emîrû'l-mü'minîn” ibaresini kullanmıştır (Hatunoğlu, 2016b: 43). Babasının vasıflarını üzerinde toplamış olan Emir Seyit Haydar Han adil ve ilime önem veren bir hükümdar olmuştur (Hayit, 2004b: 30). Dini kimliğiyle dikkat çeken Emir'in içerisinde içtihatla bulunan 20 kişinin bulunduğu 500'e yalın öğrenciye medresede ders verebilecek kadar dini bilgiye sahip olduğu kaynaklarda yer almaktadır (Hatunoğlu, 2016b: 43).

Şah Murat Han'ın kendi döneminde oluşturmuş olduğu huzur ortamı yerini yine iç karışıklıklar ve mücadelelere bırakmıştır. Emir Seyit Haydar Han'ın tahta geçtiği süreçte iç çekişmelerin fazlaca olması ve bu durum karşısında Emir'in yetersiz ve başarısız çözümleri iç mücadeleler üzerinde etkili olmuştur. Buhara Hanlığına karşı Hive ve Hokand Hanlıklarının başlattığı mücadeleler onu zor durumlarda bırakmıştır.

Hokand Hanı Alim Han'ın Buhara hanlığı topraklarına saldırması ve iki Hanlığın özellikle Oretepe için yaptığı mücadeleler oldukça şiddetli olmuş ve yine Taşkent, Türkistan ve etrafı Hokand Hanlığı tarafından ele geçirilmiştir (Ziyayev, 2007: 10). Fakat Hive Hanlığının bölgedeki hücum ve saldırılarını da bertaraf etmiştir. Seyit Haydar Han göçebe olan Özbek boylarından çekinerek şehirdeki Türk ve Tacik kabilelerden destek almakta çok ileri gitmiş, bunun sonucunda Zerefşan Havzası'nda 1821- 1825 yılları arasında Miyan Kan, Kıtay ve Kıpçak boyları isyan etmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 44). Emir Seyit Haydar Han isyan eden kabilelere kişisel dokunulmazlık verileceği şeklindeki bir beyanname ile 1825 yılında ayaklanmalara son verdimiş, bunun üzerine isyancılarda ellerindeki kaleleri teslim edeceklerini bildirmişlerdir (Alpargu, 2002: 575).

Bu dönemde bahsi geçen karışıklıklar ile diğer beylikler veya devletlere karşı duyulan korku Said Emir Han'ın Osmanlı Devletine yönlendirmiştir. Osmanlı devleti ile sağlam ilişkiler kurmayı amaçlayan Buhara Emiri Osmanlı Devletine tekrar tekrar elçiler göndererek padişaha biat ettiğini belirtmiş ve Osmanlı devletinden destek istemiştir. Emir'in ısrarcılığına rağmen Osmanlı hükümetinin Emir Seyit Haydar Han'a güvensizliği ve devletin başına gelebileceklerini düşündükleri olası yeni sıkıntıların ortaya çıkmaması için bu istek ve ricaların kabul edilemeyeceği uygun bir şekilde gelen elçiler ile cevap

olarak gönderilmiştir (Saray, 1996: 271). Ayrıca bu dönemdeki Osmanlı-Rus ilişkileri nedeniyle Osmanlı devleti bu konu üzerine fazla ilgi gösterememiştir.

Emir Haydar dönemi Özbekler adına en fazla gelişme gösterdikleri dönem olmuş, bu dönemde Emir Seyit Haydar Han bir taraftan düşmanlarla ve karışıklıklarla savaşırken diğer yandan ilime büyük önem vermiş fakat ölümünden sonraki karışıklık ve çekişmeler Buhara Emirliğinin zayıflamasına sebep olmuştur (Gömeç, 2015: 227). Emir Seyit Haydar Han kendisinin halefi olarak en büyük oğlu Hüseyin'i tayin etmiş ise de Hüseyin Han yaklaşık olarak iki buçuk ay kadar saltanat sürebilmiştir (Hayit, 2004b: 31). Emir Hüseyin'den sonra beyler tarafından Emir Ömer, Han olarak seçilmiş fakat kardeşi Nasrullah ile yapılan taht mücadeleleri sonucu oda çok uzun süre başta kalamamıştır.

Emir Seyit Haydar'ın vefatından sonra yerine sırayla iki oğlu geçmişse de 1826 yılında tahta çıkan isim; kardeşleriyle büyük mücadelelere girmiş ve zaferle ayrılmış olan Emir Nasrullah olmuştur. Emir Nasrullah Han kendisini Han ilan ettikten sonra üç kardeşi ve bazı beyleri öldürtmek suretiyle (zehirleterek veya başka şekillerde öldürmüştür) tüm rakiplerini ortadan kaldırmıştır (Hatunoğlu, 2016b: 44). Kendisine Buhara'nın kapılarını açtırarak yardım eden Muhammed Hakim Kuşbeği idam ettirmiş ve yine 19.asrın başından beri devletin idaresini sağlayan Ayaz Begi öldürmüştür (Hatunoğlu, 2003: 26). Emir Nasrullah sert ve zoraki kurallarla yönetimde etkin olmaya çalışmıştır. Emir Nasrullah; zalim, şehvet ve mala düşkün, asabi, mağrur ve tutarsız bir kişiliğe sahip olmuştur (Hatunoğlu, 2003: 26). Emir Nasrullah'tan halk arasında hunharlığından (kana susamış, öldürmekten zevk alan kişi olarak) dolayı, "Kasap Emir" diye bahsedilmiştir (Ziyayev, 2003:118).

Her ne kadar zulüm ve sertlikle anılsa da Emir Said Haydar'dan sonra "Fütuhata" büyük önem vermiş olan Nasrullah'ı Rus doğu bilimci Khanikov "Türkistan'da feodaliteyi kaldırmak için çalışan zat" olarak tasvir etmiştir (Togan,1981:217). Çağdaş seyyahlar tarafından zalim bir yönetici olarak tasvir edilen Emir Nasrullah Buhara tahtında olduğu zaman boyunca ordusunu güçlendirmiş, mevcut silahlarının yanında ağır toplarla kuvvetini artırmıştır (Karadağ, 2006: 101).

Emir Nasrullah 1839, 1841 ve 1858 yıllarında Hokand Hanlığı ile savaşmış, bu savaşlarda çok cana kıymış, birçok zenginliği talan etmiş, yine bu dönemde Hive Hanlığı ile de 1842-1843 yılları arasında çok şiddetli ve kanlı çatışmalar yaşanmıştır (Ziyayev, 2007: 11). Buhara Emirliğine karşı sürekli isyan halinde olan Şehr-i Sebz şehrine tam 32 sefer düzenlemiş ancak 1856 yılında bu beyliğe boyun eğdirebilmiştir (Hayit, 2004b: 31).

Buhara hakimi olduğu ilk zamanlar hak ve adalet üzerine kurallar uygulasa da daha sonrasında Buhara ordusunun eğitimi ve yenileşmesini sağlayabilmek adına hizmetine aldığı İran asıllı olan ve Hindistan'da İngilizlerden askeri eğitim almış Abdussamed'in etkisinde kalmış ve tutumlarında ve uyguladığı kararlarda zaafa uğramıştır (Çetin, 1997: 15). Bu dönemde beylerin Nasrullah'tan şüphe duymaları ve onun İranlı birini, katil diye tabir edilen Abdussamed'i Buhara ordusunun kuvvet komutanı olarak tayin etmesi beyler arasında Emir Nasrullah'a karşı güvensizliğe neden olmuştur (Hayit, 2004b: 31).

Emir Nasrullah dönemi, bölgede İngilizlerin aktif olarak yer edinmeye çalışması ve iki büyük güç olan İngiltere ve Rusya arasında oluşmaya başlayan İngiliz- Rus çekişmesi bakımından önemlidir. 1842 yılında Rusya'da siyasi ve edebi bir dergi olan "Moskvitianin"de Emir Nasrullah'ın Belh, Herat, Hive, Taşkent ve Yarkent'i fethetme planının olduğunu, bu planı gerçekleştirirse Orta Asya'nın Emir Nasrullah tarafından birleştirileceğini, İngilizlerin Abdussamed'i İran veliahdı Abbas Mirza aracılığıyla gönderdiğini ve Emir'in hem Rusya'ya hem de İngilizlere karşı gelmeye başladıklarını yazmıştır (Togan, 1981: 217).

Emir Nasrullah Han döneminde bu iki büyük güç Buhara Emirliği üzerinde egemenlik kurma çabasıyla türlü planları hayata geçirmiştir. "Büyük Oyun" adı verilen ve iki devlet arasında bölgede yeni pazar oluşturmak amacıyla güç ve nüfuz sahibi olmak için yarışı denilebilecek bu diplomatik savaş, siyasi ve jeopolitik üstünlük kurma savaşının sonucunda Ruslar üstün gelmiştir (Hatunoğlu, 2016b:45). Emir, İngilizlere karşı durabileceğini kanıtlamak adına Buhara'ya gönderilmiş olan iki İngiliz'i casusluk ettikleri gerekçesiyle öldürmüştür (Togan, 1981: 226). Togan'ın Türk İli kitabından yola çıkılarak Emir Nasrullah'ın İngiliz ve Rus mücadelesinde Rusların tarafını kabul görüp, destekler nitelikte hareket

etmesiyle Buhara'nın gelecekte yaşayacağı problemlerin bu dönemde var olmaya başladığını söylemek mümkündür.

35 yıllık saltanatından sonra Emir Nasrullah "Kulak Ağrısı" hastalığına yakalanarak 1859 yılında 63 yaşında vefat etmiştir (Alimiy,1997: 50). Emir Nasrullah döneminde bütün Zerefşan Vadisi, Maverünnehir ve Hokand (1847) fethedilip, Buhara Emirliği sınırları genişletilmiş, ayrıca zoraki olarak da bir Türk Birliği'ne doğru yaklaşmıştır (Bademci, 2008a: 379). Kendisinden sonra ise bu birlik sağlanamamış ve Buhara Emirliği ve diğer Hanlıkların kaderi Rusların eliyle tayin edilmiştir.

1.2. Rusların Türkistan'da Yayılması ve Türkistan'ı İşgal Faaliyetleri

15. yüzyılın sonlarına kadar Altın Orda devletinin egemenliğinde sadece küçük bir yönetim olan Moskova Knezliği bu dönemin son çeyreğinde Türk-Moğol hakimiyetinden çıkarak bağımsız bir devlet olmayı başarmıştır. Altın Orda hanı Seyyit Ahmet Han'ın Moskova Ruslarına karşı 1472 yılından başlayarak takribi 1481 yılına kadar süren mücadelesi hanın öldürülmesiyle son bulmuştur. Seyit Ahmet Han 1481 yılında Sibir Hanı İvak (Aybek) ile Kırım Hanı Mengligerey'in gönderdiği adamlar tarafından çadırında öldürüldükten sonra oğulları arasındaki hanlık mücadeleleri, Kırım Hanlığının müdahalesi ve Timur savaşları (1391-95), Altın Orda'nın gücünü kaybetmesine neden olmuş, bu durumdan faydalanan Moskova Knezliği kendisine bağlı diğer Rus knezleriyle beraber Altın Orda tabiliğinden çıkmıştır (Kurat, 2014: 131).

IV. İvan döneminde Rusya, Kazan Hanlığını 1552 yılında bunu takiben Astrahan Hanlığını da 1556 yılında işgal ederek İdil, Yayık nehirleri ve Hazar denizine ulaşmıştır (Hayit, 2004b: 42). Daha sonra Rus egemenliğine bağlı olan Don Kazaklarından bir grup Yermak önderliğinde Sibir üzerine saldırmış Sibir Hanı Küçüm'ü yenmiş ve bölgeyi Rusların arazisi olarak ilan etmiştir (Kurat, 2014: 183). 1580 yılında Ruslara bağlı etkisiz grup, iyi silahlanmış olarak Altın Orda'nın ikinci başkenti sayılan "Saraycık" şehrini istila ederek almış ve şehri büyük bir yıkıma uğratmışlar, daha sonrasında ise Bugünkü "Teke" adıyla bilinen "Yayık" kalesini inşa ederek Mangıt-Nogay ve Başkurtları yağma etmeye başlamışlardır (Togan, 1981: 145). Rusya'nın 1556-1582 yılları arasında Sibiry

Bölgesinin tamamını işgal ederek Türkistan'ın kuzey ve kuzeybatısına yerleşme faaliyetlerine başlamıştır (Burget, 2004: 42).

Çarlık Rusya'sının 17. yüzyılda Türkistan'daki faaliyetleri sıklaşmış ve bu dönemde de Türkistan toprakları üzerindeki Rus baskısı hızlı ve etkili olmuştur. 17. yüzyıl boyunca Rusya ve Türkistan'da Buhara ve Hive Hanlıkları arasında ticari amaç doğrultusunda diplomatik ilişkiler devam ettirilmiştir. Rusya açısından politik kaygıları barındıran bu gidiş geliş diplomasisi sırasında başlıca istekleri ticari ilişkilerin canlandırılması olan Türkistan Hanlıklarından, Rusya'ya on altı diplomatik heyet gönderilmiş Rusya'dan da bu ziyaretlere iade olarak dokuz heyet Türkistan'a gelmiştir (Turlybek, 2013: 180). 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Ruslar geniş bozkır topraklarındaki yere, Kazak ülkesinden Moğol ülkesine kadar uzayan tüm bölgeye yerleşmiş ve güneye doğru yönlerini çevirmişlerdir (Roux,2014: 393).

Rusya'nın 18.yüzyılda arttırarak sürdürdüğü yayılma politikasını Türkistan Devletleri ve Hanlıkları üzerine çevirmesiyle birlikte bölgede var olan siyasi düzensizlikler ve karışıklıklar da çoğalmıştır. 18. yüzyılda da Türkistan üzerine yönelmiş olan Ruslar anayurttaki bu çok feci durumdan fazlasıyla yaralanarak ileri zamanlardaki istilalarının temelini hazırlamışlardır (Bademci, 2008a: 102). Rusların Hind okyanusuna ulaşmak gayesi için hazırlanmış bir plan doğrultusunda Buhara Hanlığı ve diğer Türkistan Hanlıklarının da dahil olduğu toprakları işgal etme politikasıyla hazırlanmış olan tasarıyla birlikte, Türkistan, I. Petro tarafından bu dönemde daha fazla ilgi odağı oluşturmuştur (Hatunoğlu, 2016b: 44-45). Türkistan topraklarının jeopolitik önemini iyi kavramış olan I. Petro; Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve başka ülkelerle yapılacak ticari faaliyetlerde köprü konumundaki Türkistan'ın (Asya-Avrupa ticaret yolunun) Rusya kontrolüne geçmesi düşüncesini benimsemiştir (Hatunoğlu, 2016b: 60).

I. Petro Türkistan'daki gücünü arttırabilmenin ticaret yoluyla olduğu kanaatine varmış ve bu amacına ulaşabilmek için Türkistan memleketlerinin vaziyetleri hakkında kendisine malumat sunabilecek askeri, diplomatik, tüccar veya seyyah olan kişileri bölgeye göndermiş ve işgale kadar ki süreçte onların gözlemleri ve verdiği bilgiler doğrultusunda faaliyetlerini devam ettirmiştir (Hatunoğlu, 2003: 42).

Rusya'nın 19. yüzyılın ortalarında Avrupa ve Türkistan'daki şiddetli yayılmasından tedirgin olan İngiltere ve Fransa Rusya'ya karşı Osmanlı devletiyle birlikte 1853-56'daki Kırım Harbinde Rusların bu korkusuzca sürdürdüğü siyasetine engel olmuş, bu müdahale karşısında Avrupa'da ilerleyemeyen Rusya hiçbir devletin müdahalesi olmaksızın Türkistan'a yönelmiştir (Saray, 1996: 272). Başarısızlıkla sonuçlanan Kırım Harbi ve siyaseti sonrasında Rusların kendisine seçtiği yeni yayılma sahası olan Türkistan'da hanlıklar arasındaki çatışmalar Rusya'nın sorun yaşamadan istediğini almasıyla sonuçlanmış ve Türkistan'da yüzyıllarca sürecek olan kaos ortamının oluşmasında en önemli etken olmuştur.

Ural⁸ (Yayık) bölgesindeki Rus taraftarı olan Kazaçıkların (Don Kazakları) 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Kırgızları (Kazak Türkleri ve Orta Asya'ya) istila etmeleriyle Rusya'ya sağladığı büyük destek ve başarılar Rusya'nın Türkistan kapılarına kadar dayanmasında etkili olmuştur (Hayit, 2004b: 43). 1859 yılında Türkistan'ın Rusya'ya bağlanması hakkında bir komisyon Orenburg valisi başkanlığında toplanmış, komisyon üyelerinden olan V. V. Grigoryev ve A.İ. Butakov, Hive Hanlığının içerisinde yaşamakta olan kabilelerin çok kolay bir şekilde hakimiyet altına alınacağını belirtmiştir (Yılmaz, 2006: 94).

Çar II. Aleksander Türkistan Hanlıklarının durumunu yerinde gözlemlemesi, yine Hanlıkların (Buhara ve Hive), ekonomik, askeri durumları ve Rus Tüccarların bölgedeki ticaret yaşamında nasıl söz sahibi olması gerektiğinin araştırılması için Albay İgnatiyev'in Türkistan'a gönderilmesine onay vermiştir (Saray, 2002: 570). İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Rusya'ya geri dönmüş; "Raporunda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istila edilmeleri gerektiğini bildirmiştir." (Saray, 2002: 571)

Hanlıklar üzerine resmi anlamda 1865 yılında General Çarnayev komutasında başlatılmış olan Rus ilerlemesi sonucunda Hokand Hanlığının Fergana Vadisi dışındaki toprakları işgal edilmiş ve Taşkent Rusların eline geçmiştir (Alpargu, 2002: 587). Rusların Taşkent'i işgal etmesinden sonra tüm ülke tehlikeye girmiş olmasına rağmen Hokand ve Buhara hükümdarları Ruslara karşı tüm gerçeklikten uzak kalarak kendi aralarındaki mücadele ile Rus

⁸ Ural bölgesi olarak tabir edilen Yayık Nehri civarı Don Kazakları tarafından işgal edilmiş ve Yayık Nehri 1775 yılı itibariyle Ural adını almıştır. Bknz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 6.Bsk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014; Baymirza Hayit, *Türkistan Türklerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

askerlerinin işlerini kolaylaştırmışlar, Hive Hanı ise her şeyden uzak kalarak olup bitenleri görmezden gelmiştir (Ziyayev, 2007: 184).

9 Mayıs 1865 yılında Ruslar ve Hokand Hanı Alim Kul arasında Oratepe civarında gerçekleşen savaş sırasında Alim Kulu'nun ağır şekilde yaralanması ve kısa bir süre sonra da ölmesiyle Hokand birlikleri Taşkent'e çekilmiş, Buhara Emirinden yardım istenmesine rağmen sonuç alınamamış 16 Haziran'da Taşkent şehri tamamen işgal edilmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 78-79). Aynı tarihlerde Ruslar Buhara Emirliğine karşı işgaller yapmaya başlamış Taşkent'in işgali ile önemli bir noktaya egemen olmuş olan Rusya Türkistan topraklarında hakimiyet alanlarını genişletmeye yönelmiştir.

Türkistan'ın Rus topraklarına dahil edilmesini amaçlayan Rusya 1867'de Rus idari teşkilatı temelli "Türkistan Genel Valiliğini" kurmuştur (Egamberdiyev, 2002: 29). 1873 yılında Rusya'nın Hive Hanlığını işgale başlaması ve 12 Ağustos tarihinde yapılan antlaşmayla Amuderya nehrinin sağ kıyısındaki Hive Hanlığı toprakları Rusya'ya devredilmiş ve Hive Hanlığı büyük miktarda harp tazminatı ödemeğe mecbur bırakılmıştır (Turlybek, 2013: 183).

1.3. Emir Muzaffer Dönemi ve Rusların Buhara'yı İşgali

Nasrullah'ın yerine geçen oğlu Emir Muzaffer'in Buhara tahtına geçtiği dönemlerde Ruslar Maverāünnehir'e kesin olarak yerleşmiş durumdadır (Şeşen, 1992: 367). Buhara Emiri olduktan sonra kendisine muhalif olabilecekleri sebebiyle çoğu kıymetli devlet erbabını öldürmüş veya görevinden uzaklaştırmış olan Emir Muzaffer Han bu tutumuyla tecrübesiz devlet adamlarının Buhara idaresine yerleşmesine neden olmuştur (Doğan- Erdoğan, 2017: 236).

Emir Muzaffer Han'ın yönetime gelmesiyle birlikte Hive, Hokand gibi beyliklere karşı verilen mücadeleye Rusya da dahil olmuş ve Buhara Emirliği iç ve dış tehditler ile aynı anda mücadele etmek zorunda kalmıştır. Buhara Emirliğine bağlı olan beylerin Emir Muzaffer'e itaatsizliği iç işlerdeki karışıklıkların ve kavgaların sebepleri olmuştur. Örneğin Şehrisabz Beyi ve Emir Muzaffer arasındaki karşılıklı savaşlar halkın yaşantısında mühim yer tutmuş, bu

mücadeleler esnasında sulama inşaatları yıkılmış, kışlak⁹ işletmeleri yani ülke ekonomisi büyük zayıyata uğramıştır (Daniş, 1964: 8).

Ruslar 1865'te Taşkent'i işgal etmiş ve Emir Muzaffer bu işgali ciddiye almayarak durumun ehemmiyetini kavrayamamıştır. Taşkent'in işgali hakkında *Molla Alim Mahdumhacı "Hülâsa-i kelâm, Rusların Taşkent'i muhasara ettikleri bir zamanda iki kardeş Müslüman memleketinin (Buhara ve Kokan(Hokand) Hanlıkları) padişahları Rusyalıların top seslerinin ulaştığı yakın bir mesafede ve onların memleketlerini istila ettikleri ve savaştıkları bir ortamda buna önem vermeyerek birbirleriyle savaşıp vilayeti berbat ettiler, yani Rusyalılar savunmasız kalan Taşkent şehrini birkaç gün kuşattılar, sonunda zaptettiler."* diye yazmıştır (Ziyayev, 2007: 184).

Hokand Hanlığının Taşkent'i işgalden kurtarmak için Ruslarla mücadele ettiği sırada Emir Muzaffer Hokand Hanlığıyla savaşa girişmiş başkent Hokand'ı işgal etmiş ve istemedi de olsa Rusya'nın işgal sürecini kolaylaştırmıştır (Hayit, 2004b: 32). Taşkent'te Rus ve Hokand mücadelesi sürerken Rus ilerleyişi karşısında dikkat kesilmiş olan Buhara Emiri Taşkent'te Rus istilasına engel olabilmek için burayı alabilmek adına harekete geçmiş ve ordusunu Uratepe yakınlarında toplamaya başlamış, bu durum üzerine Rus General Çarnayev Taşkent ahalisinin baskıcı Hokand Başkomutanı Alim Kulu'na karşı Buhara Emirini seçeceklerini düşünmüş ve buna göre tedbirler almıştır (Schuyler, 2007: 109-110).

Emir yenilmiş olmasına rağmen durumunun farkında olmamış ve Rus kumandanı Çarnayev'e gönderdiği bir mektupla Rusların Taşkent'i boşaltmasını istemiş ve ardından İskender isimli birisini Taşkent hükümdarı olarak tayin etmişse de Ruslar bunu kabul etmemiştir (Bademci, 2008a: 379). 1865 yılından sonraki süreçte Emir, Rusları belli bir sınırdan tutmaya çalışmış, Çınaz mevkinde Cizzak kalesinde başarılı bir savunma ile Rusların geri çekilmesini sağlamıştır (Hatunoğlu, 2016b: 88). 5 Nisan 1866 yılında Buhara askerleri Çınaz kalesini işgal ederek orayı Ruslardan almışlardır (Alimiy, 1997; 53). 1866 yılının Mayıs

⁹ Kışlak: Özbekçe "köy" ismine karşılık gelmektedir.

başlarında iki ordu (Buhara ve Rus Askerleri) Sirderya taraflarında Aqcar (İcrar)¹⁰ denilen yerde karşı karşıya gelmiş, neredeyse bir saat kadar ok atışlarıyla devam ettirilen savaş Rusların top atışlarıyla birlikte bu süre devamında Buhara ordusunun büyük kayıplar vererek dağılmasıyla son bulmuştur (Ziyayev, 2006: 31). Bu savaşta Buhara ordusu 5 bin Mangıt, 30 bin Kırgız, 10 bin Türkmen'den oluşmuş, o günün koşullarında ellerinde bulunan 20 adet toptan faydalanamamışlar ve Rusların etkili top atışları karşısında dayanamamışlardır (Hatunoğlu, 2016b; 89).

Rusya 1865 yılında Buhara Emirliğinin topraklarını işgale başlamış ve 1868 yılına kadar işgallerine devam etmiştir. Mücadelenin başladığı zamandan itibaren iç karışıklıklar ve dış siyasetteki problemler sebebiyle Buhara Emiri Ruslar karşısında gerekli müdahaleleri zamanında ve yeterli derecede yapamamıştır. Askeri alanda Ruslar kadar yeterli teçhizatı ve donanımı olmayan Buhara Emiri Muzaffer Han'ın bu savaş sırasında komutanlarının söz dinlememesiyle Emire karşı yaptıkları itaatsizlikleri Buharalıları Ruslara karşı zayıf bırakmış ve Rus birliklerinin istedikleri müdahaleyi gerçekleştirmelerine fırsat vermiştir (Saray, 1994: 87-88).

Rusya ve Buhara arasında gerçekleşen bu savaşta Ruslara karşı direnen Buhara askerleri “Çopanata” mevkiindeki savaşı kaybederek geri çekilmek durumunda kalmış Rus askerleri sadece iki kayıp vererek Semerkant'ı hiçbir direnişle karşılaşmadan işgal etmişlerdir (Hatunoğlu,2016b: 91-92). General Dandevil bu olayı, 22 Mayıs 1868 tarihinde Rusya Savaş Bakanlığı'na yazdığı “Buhara Emir'ine Karşı Sağlanan Mükemmel Zafer” adlı telgrafta, 2 Mayıs 1868 yılında Rus askerinin az bir kayıp vererek Semerkant şehrini savaşız teslim aldıklarını anlatmıştır (Turlybek, 2013: 183).

Türkistan Genel Valisi General Kaufman 1868 yılının baharında Taşkent'e geldiğinde Buhara Emirinin sulh talebini kabul etmiş ve ağır şartları olan antlaşmayı Emire sunmuş, Emir Muzaffer Han'ın antlaşmayı kabul etmemesiyle işgale tekrar başlayan Ruslar ilk olarak Semerkant'ı sonrasında Urgut ve Katta-

¹⁰ Genel olarak kaynaklarda İcrar diye geçen bölge, Ziyayev'in eserinde Aqcar şeklinde geçmiştir. Bkz. Ziyayev, Hamid (2006); *Özbekistan Müstemleke Ve Zulüm İşkencesinde*, Şark Neşriyat, Taşkent, s.s, 31.

Kurgan'ı almış, Buhara Kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir şekilde mağlup etmiştir (Saray, 1994: 278). Buhara Emirliğinin Rusya karşısındaki son direnişi Zirebolak olmuş, Emir Muzaffer Han komutasında Zirebolak mevkiinde Ruslar ile yapılan savaş kaybedilmiştir.

1865-1868 yılları arasında devam eden Rusya ve Buhara Emirliği mücadelesinde Buhara Emirliği kesin olarak mağlup olmuş ve Rusya ile sulh anlaşması imzalamak mecburiyetinde kalmıştır (Hayit, 2000: 163). Aynı isimle bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşma maddelerine göre Buhara Rusya'ya savaş tazminatı ödemek ve Rusların o zamana kadar işgal ettikleri Oratepe, Hocend, Cizzah, Kattakorgan ve Semerkant şehirlerini Ruslara vermek zorunda kalmıştır (Hatunoğlu,2016b: 93).

“Zirebolak Anlaşmasıyla” birlikte Buhara emirliği Rusya'nın himayesine girmiş ve 350 bin kilometre kare genişliğinde toprağı ve 3 buçuk milyon insan ile iç işlerinde kısmen serbest kalabilmiştir (Baysun, 2001: 13). On iki maddeden oluşan bu anlaşma Buhara Emirliğinin çöküşünün temeli niteliğinde olmuştur. Yapılan bu anlaşma Çarlık Rusya'sının Buhara Emirliği üzerinde resmiyette olmasa da hakimiyet sağlamaya başladığının göstergesi olmuştur. Bu anlaşmadan sonra başta General Kaufman ve Rus dışişleri yöneticileri tarafından Rusya-İngiltere arasındaki ilişkileri daha fazla gerginleştirmeme düşüncesinde olması ve Rus yönetiminin, Türkistan'da İslam'ın merkezi sayılan Buhara'yı ilhak ederek yönetim sahasını genişletmesi adına doğru zaman olmadığı görüşünde olması nedeniyle Buhara Emirliğinin sözde yönetimi Emire teslim edilmiştir (Togan, 1981: 254-55).

28 Eylül 1873 yılında Rusya ile Buhara arasında 18 maddeden oluşan yeni bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmayla Buhara Emirliği Rusya'nın kontrolü altında yaşayan bir devlet biçimini almıştır (Hayit, 2000: 163). Bu anlaşma ile vassal devlet durumuna geçen Buhara Emirliği, Semerkant'ı Rus himayesine teslim etmiş ve dış politikada Rus kontrolü altına girmiştir, ayrıca Emirliğin sınırları içerisinde Rus vatandaşlarına ticari serbestlik hakkı vererek Rusya'nın Buhara'da siyasi bir komisyon bulundurmasını onaylamıştır (Andican, 2003: 73). Ruslara karşı her koşulda sadakat zorunluluğu olan Buhara Emirliğinde Rus tüccarlar ve Rusya'dan gelerek Emirlik sınırları içine yerleştirilmiş fakir Rus

vatandaşlarının yapacakları tüm çalışmaları için geniş imkanlar yaratılmış, ayrıca istedikleri yerde yaşamak ve mülk sahibi olabilme hakkını elde etmişlerdir (Ziyayev, 2006: 37).

İlk dönem Buhara-Rus ilişkilerinde Emir, Genel Valilik olmadan, doğrudan Petersburg ile temasa geçerken Emir'in Osmanlı Devletine elçi gönderip siyasi münasebetler içine girmesiyle Buhara Emirliği Türkistan Genel Valiliği kontrolüne bırakılmış ve başka devletlerle bağlantıları yasaklanmıştır (Gömeç, 2015: 229). Yine 1873 yılındaki şartnamede Buhara Emirliğinin sınırları ve yapısı yeniden belirlenmiş, buna göre Emirlik; Cizzah, Hocend, Semerkant Kattakorgan ve onların etrafındaki yerlerden mahrum bırakılmış ve emirlik sınırları içinde 27 beylik teşkil edilmiştir (Ziyayev, 2006: 38).

Emir Muzaffer'in Ruslara karşı itaatkar olması, işgali kabul edip bu yönde hareket etmesi ve buna tepkisiz kalması onun pasif ve dirayetsiz bir yönetici olduğuna yorumlanmıştır. Emir'in, muhaliflerini ve Buhara'da çıkan isyanları bastırabilmek adına Ruslara başvurmasıyla Rusların Emiri destekleyerek muhalif olan kimselere güç kullanması onu Rusya'ya karşı daha da bağımlı kılmıştır (Alpargu, 2002: 575). 1884 senesinde Buhara ve Rusya arasında demiryolu ve telgraf hattı inşa edilmesine, Rusların isteği üzerine Emir Muzaffer'in onayı ile başlanmıştır (Hatunoğlu, 2016b: 97). Telgraf hattı Buhara şehrinin modern dünyaya açılmasında olumlu etkiler sağlamıştır.

Türkistan Genel Valisi Kaufman Buhara Emirini “ *Kendisinin en sadık ve itaatli memurlarından* ” saymış, Emir'in Ruslara karşı bağlılığı Emirliğin yıkılışına kadar sürdürülmüştür (Togan, 1981: 255). Kendisinden sonra başa geçmiş olan son iki Buhara Emiri açısından da bu durum herhangi bir farklılık göstermemiştir.

1852 yılından başlayan 1876 yılına kadar 24 sene devam eden Rusya-Hokand Hanlığı mücadelesinde Ruslar üstün taraf olmuş ve Hokand Hanlığını yok edip (Hayit, 2000: 162), Hokand Hanlığı topraklarında Türkistan Genel Valiliğini kurmuştur (Andican, 2003: 70). 19 Şubat 1876 tarihinde Rusya tarafından tamamen ilhak edilen Hokand Hanlığı, Fergana Eyaleti ismiyle Türkistan Genel Valiliğine dâhil edilmiştir (Turlybek, 2013: 183).

Askeri ve siyasi olarak Türkistan Genel Valiliğince kontrol altında tutulan Buhara ve Hive Hanlıkları 20. yüzyıla girerken Buhara Hanlığı 200.000 km² arazi ve 2 milyon nüfusa sahipken, Hive Hanlığı ise 55.000km² kadar bir toprağa sahiptir (Andican, 2003: 70). 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan’da Buhara ve Hive Hanlıklarında iç işlerinde kendi yönetimleri söz sahibiyken dış işlerde Rusya’ya bağlı vassal devlet olarak kalmışken, Çarlık Rusya’sı Türkistan’ın büyük bir kısmını işgal edilmiş vaziyettedir (Andican, 2003: 38).

Türkistan hanlıklarının Rus işgaline karşı başarısız olmalarındaki en önemli sebep merkezi bir idari yapının olmayışı ve Rusya karşısında birlik ve beraberlik sağlayamayışları gösterilebilir (Saray, 1996: 280). Rus işgali sömürgeci ve kapitalist bir nitelikte olup yerli halkların kontrol altında tutularak hakimiyet altına alınması ve zenginliklerden fazlaca ve sistemli olarak yararlanılmak amaçlanmış, sadece birkaç memur ve asker tarafından destek gören bir politika olmuştur (Roux, 2014: 401). Çarlık Rusya’sının Türkistan’ı işgal etmesinde Türkistan’daki altın yatakları ve bu toprakların önemli ticaret yolları üzerinde yer alıyor olması en mühim nedenlerdir (Yılmaz, 2006: 96). Rusya’nın Türkistan topraklarını hakimiyet altına almasındaki emeli yani bölgeyi işgal etmesinin en önemli sebebi kendisine doğu dünyasının pazarlarını açacak olan Türkistan’da Fransa ve İngiltere gibi devletlerin mallarıyla rekabet edemeyen Rus mallarına yeni ticari sahalar ve pazarlar sağlamak olmuştur (Doğan-Erdoğan, 2017: 236).

1.4. Emir Abdullahat Han Dönemi

Abdullahat Han babasının vefatından sonra “Kermina” vilayetinden gelerek miladi 1885 yılı Cuma günü saat 11’de Buhara tahtına oturmuştur (Alimiy, 1997: 60). Emir’in tahta çıkışı aşağıda anlatılmıştır (Hatunoğlu, 2016b: 97):

“Emir Muzaffer 31 Ekim 1885 yılında vefat etmiştir. Bir gün öncesinden Emir’in vefat edeceğini sezen Kuşbegi Muhammed Beg ve Divanbegi Astanakul, Emiri Buhara’nın dışında bulunan ikametgâhından gizlice şehrin merkezindeki sarayına getirmişlerdir. Emir bir gün sonra burada vefat edince devlet ileri gelenleri herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için bu durumu gizlemeye çalışmışlar ve hemen Kermine’de bulunan veliaht Abdullahat’a haberci göndermişlerdir. Veliyaht, maiyeti ile Buhara’ya doğru yola çıktığında, yolda demiryolu inşaatından sorumlu Teğmen M. N. Anenkov ile karşılaşmış, yanında Rus teğmen olduğu halde 1 Kasım’da Buhara’ya ulaşmıştır. Üç gün sonra da resmen Buhara Tahtına oturmuştur.”*

Emir, Rusların desteğini ve onayını alarak Buhara tahtında 1910 yılına kadar saltanatını sürdürmüştür. Rusya ile ilişkilerini sağlamlaştırmak adına III. Alexandr tahta çıktığında onu tebrik için mahiyetinde bulunan Hisari- Şodmon (Şadman) hakimi Astankul Kuşbeği¹¹, iç işleri veziri Salimbek ve bazı yüksek rütbeli görevlilerle birlikte Moskova'ya gitmiştir (Alimiy, 1997: 61).

Abdullahat Han döneminde de Buhara'da Rus hakimiyeti etkili olmuş, Ruslar tarafından Buhara Emirliği yönetiminde açık olacak şekilde kontrol sağlanmaya çalışılmıştır. Emir Abdullahat saltanata çıktığı zaman Ruslar büyük bir imtiyaz sahibi olmuş, Zirebolak Antlaşmasında verilen haklardan faydalanarak Buhara Emirliğinde yeni Rus kolonileri kurulmuş, Ruslar ekonomik ve ticari alanlarda yeni ayrıcalıklar elde etmişlerdir (Bademci, 2008a: 380). Ruslar tarafından Buhara Emirliğinde emniyet için 10 bin piyade, 400 süvari vs. olmak üzere 12 bin asker bulundurulması istenmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 98). Emirin ordu adına yaptığı yenilik çalışmalarında Rusların onayını almasıyla Rus ordusu tarafından kullanılmayan 2000 adet tüfek ve birkaç tane top Ruslar tarafından armağan edilmiştir (Baysun, 2001: 19).¹²

Emir döneminde demiryolu hattının tamamlanmasıyla Rusların Abdullahat ve Buhara Emirliği üzerindeki baskıları da şiddetlenmeye başlamış, Ruslar çeşitli bahaneler öne sürerek Buhara'daki nüfuzunu arttırmayı başarmıştır. Demiryolu işçileri için yapılan arazi üzerindeki kulübeler artırılmış ve köyler genişletilmeye başlanmış ve Rus yerliler buralara yerleştirilmiştir. Ruslar Afgan- Buhara sınırını korumak ve gümrük işlerini ele almak için, Kagan, Çarcuy, Kerki şehirlerini siyasi ve askeri merkez haline getirmişlerdir (Togan, 1981: 256). Buhara-Hint gümrük vergilerini %30'dan %50'ye kadar çıkarmış olan bu kontrol Hint mallarının Kafkasya ve Batum üzerinden gelmeye başlamasına sebep olmuştur (Hatunoğlu, 2016b: 99). Yine bu dönemde Ruslar tarafından Buhara Emirliğinde para basma hakkına el konulmuş ve Ruslara yeni ekonomik, ticari ayrıcalıklar verilmiştir (Bademci, 2008: 380).

¹¹ Kuşbeği: Mangit sülalesi döneminde baş vezire verilen isimdir.

¹² Bu olay Togan'ın eserinde Buhara Emiri Abdullahat'ın Rusya'ya karşı sadakatinin ödülü şeklinde bahsedilmiştir. Bkz. Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, sayfa 255.

Mali yönden ıslahatlar da yapmak için çaba harcayan Emir Abdullahat vergiler yoluyla hazineyi güçlü kılmaya çalışmış fakat biriken hazine ülkenin faydasına olacak biçimde kullanılmamıştır. Nurettin Hatunoğlu'nun "Doktora Tezinden" alınan şu bilgiye göre (Hatunoğlu, 2010: 93):

"Ölümünden birkaç yıl sonra Semerkant'ta basılan Ayna Dergisi'nin 1914 yılında çıkan 25 numaralı sayısında Alim Han'ın hazinesi hakkında şunlar yazılmaktadır; "Buhara Emîri'nin tasarrufu altında bulunan hazinenin miktarı bekli de başka hiçbir ülkenin hazinesinde yoktur. Bu para 50 alçın266 uzunluğunda 20 alçın genişliğinde ve 8 alçın yüksekliğinde bir tepecikten ibarettir. Bu hazinenin dışında 3 alçın büyüklüğünde, Rus ve Buhara altınları ile türlü paralardan oluşan başka bir hazine daha vardır".

Eğitime önem vermiş olan Emir Abdullahat, Astanakul Kuşbegi ile Şeyhü'l-İslam Mir Bakahan'a Rusya'ya ve Osmanlı Devletine öğrenciler gönderilmesi için talimat vermiştir (Hatunoğlu, 2016b: 99). Ayrıca şiir ve edebiyata karşı ilgili olan Emir, Fars edebiyatıyla alakadar olmuştur (Baysun, 2001: 19). Fikir, mantık ve felsefe eğitimini döneminin üstatlarından edinmiş ve edebiyat alanında derin bilgilere sahip olan Emir Abdullahat'ın yazdığı şiir ve rubaileri bugün torunlarına kadar ulaşmıştır (Alimiy, 1997: 62). Bu dönemde Türkistan'da eğitim ve kültür alanlarında başlayan yenileşme hareketlerinin Emirlik içinde de yeni oluşumların başlangıcını oluşturması ve bu dönemdeki siyasi durumlar üzerinde etkisini arttırmasıyla yeni bir süreç meydana gelmiştir.

Türkistan ve Buhara Emirliğinde yine Abdullahat'n teşvikiyle yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'ın genelinde başlattığı yenilikçilik hareketi, Buhara Emirliği içinde filizlenerek güçlenmiştir. Abdullahat döneminde Buhara'da ortaya çıkan "Ceditçilik" sonraki bölümde geniş bir şekilde ele alınacaktır.

1910 yılında Buhara şehrindeki Şiiler ve Sünniler arasında Şiilerin Muharrem ayı içinde yaptıkları dini törenlerde çıkan mezhep çatışmaları Şii olan Astanakul Kuşbeyinin azledilmesi ve Şii mezhebine bağlı olan diğer hükümet görevlilerinin görevlerinden uzaklaştırılmasıyla son bulmuş, bunu fırsata çeviren Ruslar Buhara'da kendi halkını himaye etmek amacıyla Siyasi Polis Komiserliği kurmuştur (Baysun, 2001: 20). Rusya'nın Buhara'da etkinliğinin artmasıyla dönemdeki iç karışıklıklara karşı uzak kalan Emir saltanatının sonuna kadar Kermine'de yaşamını sürdürmüştür. Rus baskısının fazlaca arttığına şahit olan ve

buna karşı çözümsüz kalan Emir Abdullahat ağır bir hastalığa yakalanmış ve 22 Aralık 1910 senesinde Kermine’de vefat etmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 104).

1.5. Alim Han Dönemi ve Buhara Emirliğinin Sonu

Mangıt sülalesinde 1910 yılında başa geçen son Emir, Abdullahat döneminde veliaht olan Emir Seyit Alim Han olmuştur. Babası tarafından 13 yaşında eğitim için Petersburg’a gönderilmiş ve orada askeri mühendislik uzmanlığı (bir nevi harp eğitimi) üzerine üç yılda eğitimini tamamlamıştır (Alimiy, 1997: 71). Emir Alim Han 1896 yılında eğitimini tamamlayarak Buhara’ya dönmüş ve babası tarafından özel olarak siyaset, ticaret, kamu ve yönetim alanlarında eğitime tabi tutulmuş, eğitimini tamamladıktan sonra ise Nesef vilâyetine babası tarafından vali olarak tayin edilmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 111). Babasının ölümünden sonra başa geçen Emir Alim Han Buhara Emirliğinde 1920 yılına kadar hüküm sürmüştür.

Buhara Emirliğinde Emir Seyit Alim Han dönemini hem iç siyaset hem de Rusya başta olmak üzere dış siyaset açısından yeni ve hareketli bir dönem olarak kabul görmek mümkündür. İç siyaset de halk ile girişilen mücadeleler ve Rusya’nın Emirlik üzerindeki baskıcı kontrolü, dış siyasette büyük güçlerin başlattığı I. Dünya Savaşı ve Rusya’nın bu sebeple Türkistan genelinde uyguladığı ağır politikalar, Buhara Emirliğinde çözülemeyecek problemler ve uzun sürecek karışıklıkların başlangıç noktası olmuştur.

Emir Alim Han döneminin 1910- 1917 ve 1917- 1920 şeklinde iki dönem olarak incelenmesi bazı tarihçilerce uygun görülmüştür (Jamalova, 2017: 60). Alim Han saltanatının ilk yıllarında birçok alanda yenilik yapacağını, halkı ödemek zorunda kaldığı ağır vergilerden kurtaracağını ve Ceditlerin isteklerini kabul edeceğine söz vermesiyle Rus emperyalizmi karşısında mücadele için umut vermiştir (Bademci, 2008a: 380). Başa geçtikten sonraki süreçte Emir Alim Han verdiği sözlerin arkasında durmamış ve sorumluluklarını yerine getirmemiştir.

Çarlık Rusya’sına tâbi olan Buhara Emirliği’nin Ruslar ile olan siyasi ilişkilerini farklı bir yöne çevirmiş olan Bolşevik İhtilali ve Türkistan’daki Ceditçilik hareketinin Buhara’nın özel durumu sebebiyle Yaş Buharalılar adı

altında siyasi bir harekete dönüşmesi Alim Han'ın hükümdarlık döneminin en mühim olaylarıdır (Hatunoğlu, 2015: 130-131). 1917 ihtilalinden sonra Hocayev başkanlığındaki yeni Ceditlerin demokrasi için tertip ettikleri gösterilerin tertip edilmesiyle Emir Alim Han bu genç Ceditlerin davranışlarını mevcut düzene karşı çıkış, devlete ihanet olarak değerlendirmiş ve onları yok etmeye girişmiştir (Jamalova, 2017: 69).

Emir Alim Han'ın despot yönetimi ve Cedit hareketine karşı artırarak sürdürdüğü sert tutumu Ceditçilerin Rusya'dan yardım talebinde bulunmasına sebep olmuştur. "Buhara İhtilali" adı altında Emir'e karşı başlatılan ayaklanmayı fırsata çevirme şansı yakalamış olan M. V. Frunze yardım maskesi altında Buhara Emirliğinin işgaline başlamıştır. Türkistan Cephesi komutanı M. V. Frunze 12 Ağustos 1920 yılında ordusuna emir vererek Buhara Emirliği'nin işgal planlarının kararını vermiş, 25 Ağustos tarihinde yeni bir emir vererek Kızıl Ordu'nun 28 Ağustos gecesinde Buhara işgaline başlayacağını bildirmiştir (Hayit, 2000: 163).

Emir Alim Han Afganistan ve diğer devletlerden yardım bulmak umuduyla İbrahim Beg Lakay ve Devletmend Beg gibi Basmacı liderlerinden kendisi adına mücadeleye devam etmelerini isteyerek yanında üç yüz kadar askeriyle beraber 1921 yılının mart ayında Afganistan'a geçmiş fakat bir daha vatanına gelme arzusu gerçekleşmemiştir (Andican, 2003: 80-81). 1921 yılında yanındaki maiyetiyle birlikte yardım bulabilmek için Afganistan'a geçen Emir Said Alim Han ömrünü burada geçirmiş ve yeniden Buhara'ya dönememiştir.

Said Alim Han'ın Buhara'da kalan ailesi Feyzullah Hocayev'in büyük çabalarıyla öldürülmekten kurtulmuşlardır. Bazı BHC yöneticilerinin Emir'in ailesinin ortadan kaldırılmasını savunmasına rağmen Feyzullah Hocayev ve Fıtrat gibi Ceditçi liderler bu düşünceye karşı çıkmış, BHC kurulunda yapılan görüşmelerde Feyzullah Hocayev tarafından Emir'in ailesinin serbest kalması hakkındaki sunduğu teklif kabul edilerek, isteyen aile üyelerinin Emir Alim Han'ın yanına gitmelerine izin verilmiş (Hatunoğlu, 2016b: 246-47). Emir'in oğullarından Şahmurat Han, Sultanhan, Abdurahim Hanlar da bu kararlar

Moskova'daki Buhara maarifi evine “ Sovyetler usulünde terbiyeleşme” sebebiyle eğitim için Moskova'ya gönderilmiştir (Halimov, t.y).¹³

Emir Said Alim Han 1944 yılında Afganistan'ın başkenti Kabilde 23 Nisan'da vefat etmiştir (Fitrat, 2010: 287). Oğulları tarafından yaptırılmış olan mezar taşına şu sözler yazılmıştır (Alimiy, 1997: 126): “ *Bu mezar Buhara-i Şerifte hükümdarlık yapmış Mangıtlar sülalesinin yedinci padişahı Emir Said Alimhan ibn. Said Abdullahat Han ibn. Emir Said Muzaffer Han ibn. Said Nasrullah Han ibn. Emir Said Haydar Han ibn Emir ŞahMurad Han ibn. Emir Danyal-handır. Merhumun hükümdarlığının onuncu yılında Buhara-i Şerif kafır Bolşevikler tarafından istila edildi ve o komşu Afganistan toprağına muhacir olup bu yerde himaye buldu. Bu yerde 23 yıl yaşayıp Hicri 1363yılı 5 cumadul evvelde 64 yaşında dünyaya gözlerini yumdu. Hak Teala onun ruhunu kendi rahmetine alsın. Amin*”

¹³ Emir Alim Han'ın oğullarının Moskova'ya eğitim için gönderilmiş olmaları daha çok Sovyet Rusya'nın çocuklarını Emir'e karşı kullanılacak birer koz olarak elinin altında tutmak istemesinden kaynaklanmıştır.

2. XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE BUHARA'DA SİYASAL DURUM, YENİLEŞME SÜRECİ VE CEDİTÇİLİK

2.1. 1905-1917 Yılları Arasında Rusya'nın Türkistan Siyaseti ve Türkistan'daki Siyasi, Sosyal ve Kültürel Değişimler

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tamamen Rus işgali altına girmiş olan Türkistan'da siyasi, ekonomik ve kültürel çöküşler başlamıştır. Kendi halklarına karşı sorumluluk alamayan yöneticiler, günden güne çoğalarak devam eden iç ve dış faktörlü baskılar, ekonomideki pazar ve ticaret rekabetinin yerel üretimdeki zararları, askeri başarısızlıkların getirmiş olduğu problemler gibi sebepler halkın girmiş olduğu buhranlı dönemin ne kadar çetin ve zorlu geçeceğini habercisi olmuştur. Rusların halk üzerinde etki göstermek için giriştiği politikalardan birisi eski yöneticilerin (Rusya'ya bağlılığını bildirenlerin) yeniden başa çıkarılması olmuştur. Rusya'nın işgalinden sonra Türkistan'da Hokand Hanlığı yıkılmış Hive ve Buhara hanlıkları yarı özerk devletler şeklinde yönetilmeye bırakılmıştır.

Bölgede kurulmuş olan Türkistan Genel Valiliği yerel halkın Rus kontrolünde kalması için çalışmıştır. İdari yapısı beş bölge ve iki yarı özerk devlet olarak ayrıştırılmış Türkistan, Türkistan Genel Valiliği tarafından yönetilmeye başlanmıştır¹⁴. Askeri idare sistemiyle kontrol edilen bölgede yerel halk orta sınıf yönetici kadroları oluşturularak Rus hakimiyetine bağımlı bırakılmıştır. Valiliğe bağlı Sır Derya, Fergana ve Semerkant vilayetleri 1886 tarihli “Türkistan Bölgesi'nin Yönetimi ile İlgili Tüzük” esasıyla, Hazar Ötesi vilayeti, 1890 tarihli “Hazar Ötesi Vilayeti Yönetimi Hakkındaki Geçici Tüzük” esasıyla ve Yedisu vilayeti 1891 tarihli “Bozkır Tüzüğü” esasıyla yönetilmiştir (Eshenkulova, 2007: 29).

Bu yüzyılın sonunda Rusya'da kendi içinde var olan sorunlarla mücadele etmeye başlamıştır. Sanayileşmenin henüz ivme kazandığı Rusya'da işçi sayısının hızlı bir şekilde artmasıyla “işçi sınıfı” ortaya çıkmıştır. İşçi topluluğunun

¹⁴ Çok geniş yüz ölçümüne sahip Türkistan'ın Yedisu, Semerkant, Hazar Ötesi, Fergana ve Sır derya olarak beş bölgeye bölünmesi ve Türkistan Genel Valiliği yönetimine bırakılmasındaki gaye Rusya'nın Türkler üzerinde etkisini kaybetmemek ve böl-yönet taktiğiyle bölgede “Ruslaştırma Siyasetinin” ilerleyişini hızlandırmak, ayrıca oluşabilecek Türk birliğine engel olmaktır.

haklarını savunamamasından dolayı işçiler arasında kendi sosyalist düşüncelerini yayarak işçileri ve hükümeti çatışma içine atan ihtilalci Rus aydınlarının çabaları sonucunda Rusya’da sosyalist düşünce ve akımlar yayılma göstermiştir (Kurat, 2014: 394-395). Çar’a karşı Sosyalistlerce hazırlanan ihtilal planları, yapılan gösteriler ve işçi gruplarının grevleri Çarlık rejiminin iç ve dış siyasetinde baskıcı yönetime sebep olmuştur.

1905 yılına kadar Rus hükümetinin içinde bulunduğu bu durum Çar’ın baskıcı yönetimi nedeniyle çok yankı bulmasa da bu tarihten itibaren Çar hükümetinin siyasi yetersizliği özellikle Rusya Türkleri arasında yeni bir siyasi süreci başlatmıştır. 1904-1905 yılları arasındaki Japonya-Rus savaşında başarılı olamayan Rus yönetimine karşı halk tarafından büyük tepkiler gösterilmiş, bu süreçte Rusya Müslüman-Türk halkları da kendilerinin de içerisinde siyasi oluşuma dahil olmak ve kendi bağımsız yönetimlerini elde edebilmek için çabalamışlardır. Halkı sakin tutabilmek adına Çar hükümetince yeni politikalar geliştirilmeye çalışılmış, işçi sınıfına karşı olumlu politik hamleler yapılmak istenmiştir.

Çarlık Rusya’da 1905 yılından sonraki meşru yönetimi döneminde ortaya çıkmış olan siyasi akımlar, kurulan partiler ve Duma yönetimleri, Rusya’da tüm Müslüman-Türk halkları etkileyerek, yeni siyasi oluşumları meydana getirmiştir (Andican, 2003: 23). Türkistanlı aydınların bu siyasi değişim içinde kendi varoluş faaliyetleri yürütülmeye başlanmış, yirminci yüzyılın başında Türkler siyaset sahasında partiler kurarak faaliyetlere girişmişlerdir. 1895 yılında Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alınan ve Türklerin ilk siyasi bildirisini olarak kabul gören “Çoban Yıldızı” adlı broşürde Çarlık rejiminin Rusya Türklerine yapmış olduğu baskı, adaletsiz davranışları Çar yönetimine karşı sert bir şekilde dile getirilmiş ve Ruslara karşı halk mücadeleye davet edilmiştir (Devlet, 2014: 112).

Rusya Türkleri 1905-1906 yılları arasında Nijni Novgorod’da üç toplantı gerçekleştirmiş ve Türkistanlı aydınlar, siyasetçiler bir araya gelerek Müslüman halkı ilgilendiren bütün durumları görüşerek neler yapılması gerektiği konusunda fikirler sunmuş, yeni kararlar almışlardır. Türkler eğitim, din, ekonomi, yönetsel düzenlemeleri vs. gibi siyasi ve sosyal alanlarda kendi başlarına karar alabilmek için, hakları doğrultusunda Çar hükümetine taleplerini bildirmişlerdir.

Rusların hukuki kısıtlamalarından dolayı Müslümanların genel nüfusa oranları % 25 olmasına rağmen ancak % 5 oranında siyasi temsil imkânı buldukları Birinci Duma'da, meşru idareye katılabilme hakkını elde etmek genel bir memnuniyetlik ortamı oluşturmuştur (Gündoğdu, <http://ankara.academia.edu> : 15 Mayıs 2018).

1917 yılına kadarki süreçte Dumalardan istediği sonucu elde edemeyen Türkistanlı aydınların siyasi faaliyetleri Ruslar tarafından olumlu karşılanmamış, siyasi yapılanmada ön plana çıkan etkin kişiler siyasetten uzaklaştırılmıştır. 1905 ihtilalinden sonra Çarlık Rusya'nın Rusya Türklerinin istek ve faaliyetlerine kayıtsız kalması Türklerin elde etmiş olduğu sınırlı imkanlarla sürdürmeye gayret ettikleri faaliyetlerini durdurmamış ve Türkleri farklı seçeneklere yönlendirmiştir. Dumalar dışında da faaliyet yürüten Türkler Osmanlı Devletindeki "Genç Türkler" ile bağlantılar kurarak gelişim göstermeye uğraşmışlardır. Ayrıca Rusya'da artmaya başlayan Sosyalist eğilimleri destekleyen gruplarla da iletişim kurmaya çalışarak yeni oluşumlar içerisinde kalmaya çalışmışlardır.

Rusya Türkleri arasında birlik kurma çalışmaları 1917'ye kadar ki karışık süreçte Türkçülük faaliyetleriyle birlikte gelişme göstermiştir. Rusların kurmuş olduğu sistemin dışına çıkamayan Türkler de Türk milliyetçiliği bilincinin artmaya başlamasıyla Türklerin ihtilalcilik yoluna girdiği görülmüştür. Bolşevik lideri Lenin'in ortaya attığı "tüm halkların kendi kaderlerini belirleme hakkının" olduğu ilkesi, Rus egemenliğinde yaşayan Türkistanlılar tarafından coşkuyla karşılanmış, Bolşevik Rusya'nın iyi niyetli görünen bu düşüncesinden şüphelenmeyen Türkistanlılar, Bolşevik devriminden kısa süre sonra, Türkistan milli birliğini temsil eden Hokand Muhtariyet Hükümetinin (1917) kurulması kararı alınmıştır (Gök, 2012: 76). Fakat bu düşüncenin oyalamadan ibaret olduğu Bolşevik ihtilalinden sonraki süreçte gün yüzüne çıkmış ve Türkistan halkı sonucu ağır olaylarla karşı karşıya kalmıştır.

Rus işgali sırasında ve tabii sonrasında Ruslara karşı birçok defa isyan edilmiş fakat hiçbirisi başarılı sonuçlanmamıştır. 1812-27'de Bükey Orda hareketleri, 1840-45 yılında Kine Sarı Sultan'ın başlattığı mücadeleler, 1853-57 Nur Alioğlu Han Hoca Batur'un isyanı, 1868'de Semerkant ve Buhara'daki isyanlar, 1860-73 Mankışlak isyanı, 1875-76 Fergana'da Abtavaçı Abdurrahman Bek isyanı, yine 1878-91 de Fergana'da yapılan isyanlar, 1898 yılında Andican'da

başlatılan ünlü Dükçü İşan isyanı, 1916 yılında tüm Türkistan'da birçok kişinin katıldığı Amele İsyanı ve sonrasındaki mücadelelerin sayılabilmesi mümkündür (Bademci, 2010: 31).

1916 yılındaki isyan yukarıdaki isyanlar içerisinde en büyük ve şiddetli olanıdır. Bu isyan Çar hükümetinin Türkistan halklarına uyguladığı siyasi, ekonomik, nüfus politikalarının ağırlaştırılarak devam etmesinden ileri Halkların tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. Türkistan'da üretilen pamuğa Rusya tarafından el konulması, Müslüman köylülerin emeklerinin yok sayılması, I. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan asker krizinin Türkler ile giderilmeye çalışılması ve Osmanlı devletine karşı Türklerin cepheye gönderilmesi bu isyanın başlıca sebepleridir. 1916 yılında Rusya'nın Türkistanlı erkekleri (19-43 yaş arası) cepheye sürme istekleri isyanın başlama sebebi olmuştur (Vurgun, 2016: 318). Bu isyanlar ve mücadeleler esnasında yüzlerce Türkistanlı ölmüş veya göç etme mecburiyetinde kalmıştır. Rus zulmü Türkistan halkını defalarca hezimet içinde bırakmıştır.

Türkistan nüfusu Rus politikaları gereği azaltılmaya çalışılmıştır. Ruslar işgalden sonra Rusya'dan Türkistan'a göçü arttırarak nüfus hareketliliği üzerine etki etmiştir. Rus ögesinin baskın unsur olması için Rusya'daki fakirleri, evsizleri vs. grupları Türkistan topraklarına yerleştirerek bölgede demografik üstünlük elde etmeyi amaçlamıştır. Rusya işgalinin ilk dönemleri olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara Emirliği'nin sınırı neredeyse 200 bin metrekareye yakın bir alan ve ahali tahminen 2 milyon civarında olup, Zerefşan Vadisi, Kaşkaderya, Surhanderya vadilerinde ve Doğu Buhara taraflarında çoğunlukla ikamet edilmiştir (Özbekistan Tarihi 8.cilt,1994: 12). Rusların işgalinden hemen sonra uygulanmaya başlamış olan bu nüfus politikası yirminci yüzyıl içerisinde de devam etmiş demiryolları yapımı bahanesiyle birçok Rus, bölgeye yerleştirilmiştir.

Türkistan'da diğer bir ehemmiyet gösteren durum eğitim ve kültür alanında yaşanan gelişmeler olmuştur. Türkistan genelinde 19. yüzyılın son çeyreğine tekabül eden zaman diliminde eğitim konusu tartışılmaya başlanmış ve var olan eğitim sisteminin yetersizliği birçok aydın tarafından kabul görmüştür. Rusların Türkistan işgalinden sonra yerel halkın kültürel kimliği üstünde yaptığı asimile

çalışmaları en çok eğitim faaliyetleriyle yürütülmeye çalışılmıştır. İlminskiy başta olmak üzere birçok Rus misyoner bölgede bu konu üzerinde çalışmalar yapmış, raporlar hazırlamışlardır. Rus Eğitim Bakanı Graf D.A Tolstoy “*Gayr-i Rus milletlerin eğitilmesi ve bunların Rusya’nın ruhuna yakınlaştırılması, gelecek için büyük siyasi önemi olan bir vazifedir*” demiş, Türkistan’daki Rusça eğitim vermekte olan ve halkın Ruslaştırılmasını amaç edinmiş karma okulların arttırılmasını sağlamıştır (Kydyraliyev, 2001: 38). Türkistan yerel halkının tarihini ve kültürel köklerini yok etmek amacıyla Türkistan’da Rus okulları açılmış 1917 yılına kadar bu okulların sayısı 170’e ulaşmıştır (Kasimov, 2009: 21).

1883 yılından itibaren Rusça ve Türkçe çıkarılmış olan “Tercüman” gazetesinde İsmail Gaspıralı Bey’in dikkat çekmeye çalıştığı yeni usul eğitimin gerekliliği bazı Türkistanlı aydınlarca kabul görmüş, eğitim alanında yenileşme faaliyetleri yürütülmeye başlanmıştır. 1905 ihtilalinin ardından toplanmış olan Türk kongrelerinde eğitim ve mektep meseleleri dikkat çekilen unsurlar olmuştur. Nijni-Novgorod’da toplanmış olan III. Müslüman Kongresinde temel konulardan birisi olan mektep meselesiyle ilgili alınan kararda; Rusya Türkleri arasında eğitimin hızlıca geliştirilmesi için büyük çabalar sarf etmek gerektiği ve bunun kültürel çalışmalar üzerine etkisinin olumlu şekilde yansımaları görülmüştür (Kurat, 2014: 415). Yine Türkistan genelinde 19. yüzyılın sonundan itibaren açılmaya başlamış olan Usul-i Cedit okulları ile iktisadi, siyasi ve kültür alanlarda gelişim sağlamak amaçlanmıştır.

2.2. Türkistan’da Yenileşme Süreci ve Ceditçilik Hareketi

Rusların Türkistan’ı işgalinden sonra, sömürgecilik faaliyetlerini yürütebilmek ve yerli halkın üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak adına siyasi, sosyal, dini ve kültürel alanlarda çeşitli politikalar uygulamış, Türkistan topraklarında güttükleri “Ruslaştırma” siyasetiyle yerli halkı asimile etmişlerdir. Bu dönemde Müslümanlar arasında yerel aydınlar, ulema ve siyasiler, siyasi ekonomik ve kültürel olarak bölünmüş Türk toplumunu birleştirmek, aktif faaliyet gösterilmesini sağlamak için yeni fikirler, yeni yollar aramaya başlamışlardır (Doğan ve Erdoğan, 2017: 295). Ceditçilik adı verilen ve en büyük direniş hareketi sayılan yenileşme hareketi Türkistan halklarının neden ve kime karşı mücadele etmeleri gerektiğinin bildiricisi olmuştur.

19. yüzyıl'da Türkistan'da devam eden eğitim sistemi medreselerin klasik eğitimlerinden ibaret olmakla birlikte bu yüzyılın son çeyreğinde medreselerde yetişen aydınların dış dünyadaki gelişmelere ayak uydurma istekleriyle yenileşme süreci ortaya çıkmıştır. Medreselerde verilen eğitimin modern dünya şartlarıyla uyumsuzluğu fark edilmiş ve bu konu üzerine dikkat çekilmeye başlanmıştır. Abdünnasır Kusavi (1771-1812) ya da Şihabeddin Mercani (1818-1889) gibi Buhara, Hive, Semerkant vs. Türkistan şehirlerinde medrese eğitimi almış isimler Türkistan'daki eğitim düzeyinin düşüklüğünü fark etmiş, Müslümanları Ruslarla denk kılmak için eğitimde kesin reformların gerekli olduğu kanaatine vararak ülkelerinde bu fikirlerini yaymak için ilk iş bölgedeki yetersizlikleri anlatmışlardır (Devlet, 1998: 45).

Türkistan'da yenileşme fikirlerinin medreselerde gün yüzüne çıkmasıyla birlikte Mercani'nin öğrencisi ve meslektaşı olan Hüseyin Feyzhani'nin "İslah-ı Medaris" adlı eserinde müspet bilimlerin medrese eğitimi programlarına alınması ve Avrupa tarzında bir Tatar okulunun açılmasını teklif eden fikirleri, İsmail Gaspıralı tarafından pratiğe uygulanmıştır (Devlet, 1998: 45-46). Kırimlı aydın İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin öncülüğünde ve onun saçtığı kıvılcımlarla ilk olarak Kazan Tatarları arasında başlayan Ceditçilik, Usul-i Cedit adıyla ilişkilendirilmiş, başta eğitim olmak üzere sosyal, siyasi ve kültür alanlarında Rus etkisinden sıyrılıp yeni metotlarla ilerici, modern sistemlere geçmek üzerine planlanmaya çalışılmıştır.

Ceditçilik teriminin Türkistan'da ilk defa olarak kim tarafından nerede ve ne zaman kullanıldığı bilinmese de İsmail Gaspıralı'nın Kırim'da ve sonrasında Türkistan'da açmış olduğu Usul-i Cedit okullarıyla ilişkilendirildiği en doğru tabir olarak Türk tarihi açısından kabul görmüştür (Kasımov, 2009: 5-6). Türkistan'daki yenileşme hareketi mana olarak yeni anlamını taşıyan "Cedit"¹⁵ kelimesi ile özdeşleştirilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın Kırim'da başlattığı "Usul-i Cedit" okulları, daha sonraki zamanlarda, Türk Dünyasındaki bütün reformculara

¹⁵ Yeni tarzda eğitim veren okulların adı olan Usul-i Cedit ile özdeşleştirilerek, Batı'daki eğitim sisteminin Türkistan topraklarına uygulanması şeklinde bir yöntem öneren kişilere Ceditçiler denilmiştir. Batı dillerinde "Djadids" ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Ceditçilik "Djadidisme" denilmiştir. Bkz. Taha Akyol, "Ceditçilik", DİA , C.7, İstanbul, 1993, s.s. 211-213, s. 211.

İslam babalığı yapmış ve onların kendilerini “Ceditçi” olarak tanıtmalarını sağlamıştır (Rasooly, 2015: 19).

Rusların Doğu Anadolu’yu işgalinden sonra Osmanlı Devletince herhangi bir yardım ve desteğin yapılamayacağını anlaşılmaya üzerine Rusya’daki Kazanlı ve Kırımlı aydınlar teknik, siyasi, askeri ve kültürel yönlerden üstün olan Ruslardan gelen tehlikenin artarak devam ettiğini görmüşler ve sonuç olarak Türkler arasında ne koşullarda olursa olsun bir ittifak kurulmaması durumunda Ruslar tarafından tam anlamıyla köleliğe ve asimilasyona mahkum edileceklerini anlamışlardır (Devlet, 2015: 9). Gaspıralı’nın 1883 yılında çıkarmış olduğu “Tercüman” gazetesi aracılığıyla dini eğitimde reformu ve Türkçülük fikirleri Türkistanlı aydınlar tarafından özümsemiş ve tüm Türkistan’da süratle yayılmaya başlamıştır (Yalçınkaya, 1997: 249).

Usul-i Cedit kapsamında temel alınan esaslar benimsetilmeye başlanmış, Türkistan’da millileşme ve yenileşme çalışmaları şekil bulmuştur. Ceditçilik hareketi 19. yüzyıl sonunda yalnızca kültür ve teknik alanlarda hamle yapılmasını değil milli ve manevi değerlere sahip çıkılmasını da hedefleyen bir hareket niteliğinde olmuştur (Alpargu, 2002:1005). Gaspıralı Buhara emirliğini ziyareti sırasında görüştüğü Kadı-kelan’a eğitim dilinin Türkçe olmasının zorunluluğunu ve Türkçe ders kitaplarının daha başarılı sonuçlar ortaya koyacağı fikrini şiddetle savunmuştur (Vurgun, 2013: 263). Dilde millileşmenin artması yani aydınlarca Farsça yerine Türkçe eğitim talepleri ve Ceditçiliğin ilk olarak edebiyat alanında kendini göstermesi kültürel yenileşmenin mukadderi olarak görülmüştür.

Usul-i Cedit anlayışı içerisinde; okulların medreselerden ayrılması, kız çocuklarının da eğitim alması, eğitimin öğretmenler aracılığıyla verilmesi, gelenekselliğin yerini modernliğe bırakması gibi başlıklar dikkat çekmiş ve bu fikir temelinde gelenekselliği reddettiği için Ceditçiliğin esasını oluşturmuştur (Hatunoğlu, 2016: 152). Cedit hareketinin, batı medeniyetini kesin ve tek hedef kabul etmeyip batılı yöntemleri toplumun gelişmesi ve değişimi için iyi bir örnek olarak gören bir modernleşme çabası olarak tanımlanabilmesi olağandır (Kalkan, 2000: 285).

Ahmed Daniş, Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudî, Ahmed Baytursun, Çolpan, Şihabeddin Mercâni gibi isimler Türkistan'da Ceditçilik Hareketine öncülük etmiştir (Vurgun, 2013: 263). Bu isimler siyasi sahayı etkileyen çalışmalar yapmış, seslerini duyurmaya yönelik basın-yayın yolunu ve Usul-i cedit okullarını etkin olarak kullanma yoluna gitmişlerdir. Türkistan'da kültürel sahada yenilik yapılması gerekliliği ve Türkistan'da modernleşmenin zorunlu olduğunu halka anlatmak için basın yolu seçilmiş ve Ceditler tarafından birçok gazete ve dergi çıkartılmıştır (Koçar, 1991: 217).

Ruslarca Pantürkizm veya Panislamizm olarak lanse edilmiş olan Ceditçilik'te etki alanı daha çok Osmanlı Devletindeki Jön Türkler ile ilişkilendirilmiştir. Bartold'un arşivindeki yazmalarından Ceditçilerin sahte demokrasiye kanmadığı, aksine Türkiye ve İran'dan örnek alarak kısıtlı yeniliklerle Hanlıkların devamlılığını sağlamak için uğraştıkları şeklinde tespitlerine rastlanmaktadır (Lunin, 2015: 125). Türkistan'da Ceditçilik Osmanlı Devletinde İttihat ve Terakkiyle aynı dönemde, aynı fikir ve emel doğrultusunda gelişme göstermiş olmasına rağmen başlangıç ve sonu itibari ile farklıdır (Bademci, 2008: 122). 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve 20. yüzyılda Türkistan coğrafyasının hemen her yerinde etkili olan Ceditçilik kültürel ve eğitim alanlarındaki değişim çabalarının sonucunda ortaya çıkmış, sonraki süreç içerisinde daha çok siyasi bir kimliğe bürünmüştür.

Ceditçilik hareketi sosyal bir görüngü olarak; Alma-Ata, Kabil, Semerkant, Buhara, Taşkent ve Kaşgar'ı kapsayan bölgede otuz yıl devam etmiştir (Doğan- Erdoğan, 2017: 299). 1930'lu yıllara kadar Ceditçilik Türkistan içerisinde mücadele vermiştir. 1938-39 yılları arasında Ceditçilik faaliyeti yürüten Türkistan'da aydınlar, devlet adamları, vb. önemli kişiler Sovyet Rusya'nın uydurma mahkemelerince mahkum edilmek suretiyle kurşuna dizilmiş, Ceditçilik hareketi son bulmuştur.

1939 yılı Ceditçiliğin sonu sayılmış, Ceditçilik, Komünizm rejiminin baskın siyaseti altında milli kültürün ilerlemesi ve milli devlet hayatını kazanmak uğrunda faaliyetlerini sonlandırmak mecburiyetinde kalmıştır (Hayit, 2000: 119). Daha sonra Ceditçilik adına her hangi bir çalışma yürütülmemiş, Sovyet hakimiyeti Ceditçiliğe üstün gelmiştir. İkinci Dünya savaşından sonraki

süreçlerde Ceditçilik ve Ceditizm Türkistan için önemli bir vaka olarak tarihte yer edinmiştir.

2.3. Buhara’da Yenileşme Hareketleri ve Ceditçilik

19. ve 20. yüzyıllarda Rusya’nın Türkistan işgali ile birlikte tüm bölgede olduğu gibi Buhara Emirliğinde de büyük sıkıntılar artık gözle görülür bir hal almıştır. Türkistan’ın en önemli merkezlerinden biri olan ve çok uzun yıllar bölgede hüküm sürmekte olan Buhara Emirliği Türkistan genelindeki değişimi hızlı ve farklı biçimlerde yaşamıştır. Buhara Ceditçiliğinin öncü isimlerinden olan Hocayev Ceditçilik Hareketini değerlendirirken şu ifadeleri kullanmıştır (Hatunoğlu, 2016b: 139):

“ Rusya’nın içtimai ve siyasî gelişimi Orta Asya halklarını da etkiledi. Etkilenen bu gruplar öncelikle mevcut okulların ıslahı için uğraştılar. Ondan sonra dünyevi eğitim almaya fazlaca önemli olmayan sahalarsa ıslahatlar talep etmeye başladılar. Bu hareket zamanla güçlenerek eğitim ve kültürel bir harekete dönüştü. Daha sonra da yerel yönetimlerde ıslahat talep etmeye başlamıştır. Süreç 1917 yılında Hokand Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulması ile sonuçlanmıştır”.

Buhara’da Abdullah Han’ın Mirzacan Şirazi’yi Şeyh’ül Ulema (Rektör) olarak 1587 yılında yaptırdığı medreseye tayin etmesiyle birlikte Mirzacan Şirazi’nin ilk icraat olarak dünyevi ilimlerin okutulmasını yasaklaması ve 10-12 yıl bu medreselerde eğitim görenlerin sadece dini ilimler öğrenmelerine sebep olması Buhara’da medreselerin bozulma sürecinin başlamasında etkili olmuştur (Taşkaya, 2015: 40). Bu durum 19.yüzyılın son çeyreğine kadar devam ederek Buhara’da geleneksel medrese eğitimi şeklini almıştır. 19. yüzyılda Semerkantlı Abu Said, Endicanlı Damullah Fazıl, Vabkentli Mumin Hoca, Baysunlu Mullah Hudâberdi ve Kazanlı Şehabeddin Mercani gibi alimler medreselerde devam eden Şirazi’nin eğitim sisteminden önceki ilmi sistemi özümseyen fikirler ileri sürmüş fakat başarılı olamamışlardır (Hayit, 2000: 114).

Bu dönemde Türkistan’da Kırımli ve Tatar aydınlarının başlatmış olduğu yenileşme süreci Buhara Emirliği içine de sirayet etmiş ve gelişmenin ve modern dünya ilminin gerekliliği dikkat çekmeye başlamıştır. Geçmişten gelen köklü medrese usulü eğitimin merkezi olan ve dönemin birçok yenilikçi alimini barındıran Buhara’da, bu önemli kişiler eski sistemin yetersizliği karşısında

yenilikçilik akımının Türkistan'da olduğu gibi Buhara'da da gerektiği görüşünü savunmuşlardır.

Ceditçilik hareketi 19.yüzyılın sonu 20.yüzyılın başlarında tüm Türkistan coğrafyasında olduğu gibi Buhara Emirliği içerisinde de kültürel, ekonomik ve eğitimsel manadaki değişim hareketlerini temsil etmektedir. Buhara Emiri Abdullahat Han döneminde Buhara Ceditçiliği başlamış, kısa sürede Emirlik sınırları içerisinde süratle yayılmıştır. Emir Abdullahat Han'ın eğitime olan ilgisi ve yeniliklere karşı bağınaz olmayan tutumu bu değişimin başlamasında ve ilerleyebilmesinde etkili olmuştur.

1884 yılında Usul-i Cedit okullarının açılmasından sonra İsmail Gaspıralı Türkistan'a seyahat etmiş Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği dahilinde yenileşme hareketini yaymak ve bu harekete destek bulmak amacıyla Cedit okullarını anlatmaya başlamış fakat istediği sonuca varamamıştır. Buhara Emiri Abdullahat Hanın, Türkistan'daki Usul-i Cedit okulları projesine sahip çıkabileceği umuduyla İsmail Gaspıralı 1891 yılından itibaren Emir Abdullahat Han ve Buhara ile ilgili övücü yazılar yazmaya başlamış ve böylece Emir'in dikkatini çekmeye çalışmıştır (Fıtrat, 2000: 15). Bu çabaları sonuca ulaşan İsmail Gaspıralı 1893 yılında Emir'in Rusya ziyareti sırasında Kırım'a gitmesiyle bizzat kendisiyle tanışma fırsatı bulmuş, aynı yıl Emir ile Buhara'da yeni okullar üzerine görüşmek için Buhara'ya gitmiştir (Hatunoğlu, 2016: 156-157). Büyük bir devlet erkanı tarafından merasimle karşılanmış olan Gaspıralı Buhara'da dört gün kalmış bu süre zarfında, kadı -kelan¹⁶ başta olmak üzere resmi ve sivil erkanı ile yeni usulde okullar için görüşmeler yapmıştır (Fıtrat, 2000: 16). Bu görüşmelere Emir, Rus baskısından dolayı katılmamış, sonrasında yapılan görüşmeler neticesi o dönem için olumsuz yönde karar verilmiştir. 1900 yılların başlarında Buhara ceditleri Emirden yeni usulde okullar açabilmek için izin almışlar fakat Rusların Emire baskıları sonucu kısa sürede Emir verdiği vaatleri geri çekmiş ve Ceditçilere karşı tepki almıştır (Bademci, 2008: 123).

İlk dönem Ceditler arasında Münevver Kari, Ahmet Daniş, Mahmut Hoca Behbudi, Çolpan, Vaslı, Bahrambek, Devletşah, Hacı Muin Şükrullah, Aşur Ali

¹⁶ Kadı-kelan: Tüm müftülerin ve kadınların bağlı olduğu şehirdeki en yetkili kişidir. Müftülerin ve kadınların tüm sorumlulukları bu kişilere bağlanmıştır.

Zahir, Abdullah Avlaniy, Haziniy, Yusuf Seryami, Tavalla, Sidkiy Handakliy gibi kişiler yer almıştır (Koçar, 1991: 213). Münever Kari, Hoca M. Behbudi gibi isimler Ceditçilik faaliyetleri çerçevesinde usul-i cedit okulları açmış, gazete ve dergiler çıkararak Ceditçilik akımının ilerlemesini amaçlamışlardır.

Buhara ile Semerkant çevresinde yenileşme düşüncesi ilk olarak Ahmet Kaile adıyla tanınmış Ahmet Daniş (1828-1904) tarafından ortaya atılmıştır (Devlet, 2014: 51). Ahmet Daniş Rusların Buhara Emirliğini işgalinden sonra elçilik vazifesi vb. sebeplerle Rusya'ya ziyaretlerde bulunmuş ve bu seyahatlerinden sonra Buhara'nın geri kalmışlığı, yenileşmenin gerekliliğini eserlerinde dile getirmiştir.

İlk dönem Ceditçilerin büyük sorun teşkil ettiğine inandıkları en önemli unsur okul meselesi olmuş, gerilikten ve gafletten kurtulmanın tek çözümü olarak evvela kolay yazma amacı güdülmüş ve Usul-i Cedit okulları açılmaya gayret edilmiştir (Hayit, 2000: 115). Ceditler çıkarmış oldukları 1906 tarihli "Hurşid" ve "Terakki" adlı gazetelerde Usul-i Cedit yöntemlerinin okullarda faaliyetini savunmuşlar, sosyalistlere ve çarlığa karşı çıkmışlardır (Doğan ve Erdoğan, 2017: 296)¹⁷.

Ceditçilik, Buhara Emirliği'nde ilk olarak Abdullahat Han döneminde (1885-1910) başlamış (Hatunoğlu, 2015: 8) fakat asıl etkisini Emir Alim Han döneminde göstermiştir. Emir Alim Han Buhara tahtına çıktığı zaman vaat ettiği gibi 1910 yılında Buhara'da Usul-i Cedit tarzında okulla açtırmış fakat çok kısa bir süre sonra bu okulları kapatmıştır. 1910 yılından itibaren devam eden süreçte bu ve benzeri problemlerden ötürü Ceditlerin mücadele ettikleri alan eski sistem ve sistemi yöneten kişilere yönelik devam etmiştir Buhara'da.

¹⁷ Hurşid gazetesi 1906 yılında Münevver Kari ve arkadaşları Mahmut Hoca Behbudi, Vaslı, Bahrembek. vs gibi isimler tarafından haftalık gazete şeklinde çıkarılmış ve Türkistan'da kültürel alanlarda ıslahat yapılmasının gerekliliği ve memleketin modernleşmesinin zorunluluğunu bildirmişlerdir. Terakki gazetesi de yine aynı tarihte yayın hayatına başlamış ve Türkistanlıların dini, milli duygularına hitap ederek yeniliğin gerekliliğini savunmuş, İslam'ın ilerici ve hiçbir zamanda ilim öğrenmeye engel olmadığını hatta Müslümanlara ilim öğrenmenin farz kılındığı konularını ele almıştır. Bu gazete de Hurşid ve diğer yayınlar gibi Ruslar tarafından sakıncalı görüldüğü için yayın hayatı üç aylık gibi kısa bir sürede son bulmuştur. Bkn. Çağatay Koçar, Türkistan ile ilgili makaleler, s. 216-217.

Ceditçilik hareketinin merkezi sayılabilecek olan Buhara’da aydınlar, ulemalar vs. Emirliğin Rus işgali ile vassal bir devlet şeklinde yaşıyor olması ve halkın hem Rus hem de Emir ile yönetimi tarafından maruz bırakıldığı baskı ve zulüm karşısında yenilikçi bir anlayışla yönetilmek isteklerini farklı yollarla dillendirmişlerdir. Türkistan ve Buhara’da aydın kesimin mevcut yapıya olan tepkisinin batı kökenli düşüncelerin bu coğrafyada etki etmesinden sonra değiştirilmek veya düzenlenmek istenmesi üzerine Ceditçilik özellikle aydın kesim arasında taraftar bularak ortaya çıkmıştır (Hatunoğlu, 2016: 155). Kültür ve eğitim alanında başlayan yenileşmeler daha sonraları siyasi bir anlam kazanmıştır.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen yenileşme “Ceditçilik” hareketi Buhara Emirliği içinde 1914-15 yıllarından itibaren siyasi bir kimliğe bürünmüş ve Buhara’daki çatışmalara ve değişimlere yön vermiştir. 1917 ihtilalinden sonra Emirin sıkıyönetiminden ve uyguladığı baskı ve politikalarından yorgun düşen Buharalı aydın ve eğitimcilerin (Abdurrauf Fıtrat, Sadrettin Ayini, Feyzullah Hocayev, Abdulvahid Burhanov vs. gibi isimler) başlattığı ikinci akım Ceditçilik hareketi ülkenin başta siyasi sorunları olmak üzere genel problemlerine çözüm bulmayı amaç edinmiştir.

2.4. Buhara Emirliğinde Ceditçiler ve Kadimciler

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişimin gerekliliği açık olarak görülmeye başlanmış, Türkistan ve Buhara’da aydınlar ve bazı ulemalar tarafından medreseler ve mekteplerde eski usul eğitimin modern tarza dönüştürülmesi savunulmuştur. Yeniliğin ilk olarak kültür ve eğitim alanında yer edinmeye başlamasıyla eski düzenden fayda sağlayan bazı ulema, molla ve din adamları kendi çıkarlarına ters düşen yenileşme hareketine muhalefet olmuşlardır. Kadimcilik eskiden beri var olmuş bir kesimi simgelemiş, Ceditlerin laik yenilikçi ve milliyetçi düşünceleri karşısında statükocu, ümmetçi ve şeriatçi düşünceleri temsil etmişlerdir (Hatunoğlu, 2016b: 139).

Ceditizm akımından sonra eski eğitim sisteminin devamını sağlamak için faaliyet gösterecek olan Kadimcilik tanım olarak, şeriat temeline dayalı toplumsal yapının sürdürülmesine destek vererek, toplumdaki her türlü değişimin karşısına çıkan kişileri veya grupları anlatmıştır (Andican, 2003: 25). Bu hareket

çerçevesinde “Usul-u Kadim” diye adlandırılan ikinci bir grup Buhara Emirliği ve tabi Türkistan’da Ceditçilik Hareketi karşısında yer almıştır. Kadimciler-Ceditçiler çatışması Buhara Emirliğindeki karışıklığın temel sorunlarından birisi olmuştur. Bağımsız bir Türkistan isteyen Ceditlere karşı Kadimciler şer’i temellere dayanan yönetim şeklinin devamında ısrar etmişlerdir. Abdullah Avlani’nin eserinde, 1894-1904 yılları esas alındığında; yerli halk arasında eski-yeni tartışmasının olduğu ve Mollaların gazete okuyanları “Ceditçi” diye itham ettiği bildirilmiştir (Kasimov, 2009: 2).

Dönemin basın organlarında da kadim ve cedit tartışması oldukça yer almış, Buharalı yenilikçi ulema ve aydınlar Usul-i Kadimciler arasındaki yaşanan olaylara sıkça yer verilmiştir. Ruslar tarafından da yakından takip edilen bu konu Rus yanlısı gazetelerde Kadimciler Ceditlere karşı himaye edilmektedir (Baysun, 2001: 25). Vakit gazetesinin Nisan 1910 yılında çıkarılmış olan bir sayısında yer alan şu olay durumu en iyi açıklayan örneklerden olmuştur (Bat, 2018: 78-79):

“25 Mart’ta Türkistan genel valisinin isteğiyle Petersburg’dan bir müfettiş gönderilmiştir. Müfettiş, öncelikle kuşbiginin (başvezir) yanına gitmiş; usul-i cedit taraftarı olduğu için ulema tarafından dışlanan müftü Damla İkrâm’la görüşmek istediğini bildirmiştir. Damla İkrâm’a Şeriat işleriyle alakalı bazı sorular soracağını söylemiştir. Baş vezirden durumu haber alan Damla İkrâm, kendisinden üstte İşan Âlim ve Damla Razık olduğunu, onlar varken Şeriatle alakalı konuşmasının uygunsuz kaçacağını iletmiştir. Bunun üstüne, 27 Mart 1910’da müfettişin öncülüğünde başkadı, reisler, işanlar [sufiler], on bir müftü ve birçok müderrisin yer aldığı bir toplantı yapılmış ve müfettiş gelenlere üç soru yöneltmiştir:

1. Usul-i cediti neden yasaklıyorsunuz? 2. Medreseler Şeriate aykırı olarak kullanılıyor, bu doğru mudur? 3. Ekinlerden alınan öşür ve haraç vergisi doğru hesaplanmış mıdır?

Müfettiş, cevapların mühürlü bir şekilde kendisine iletilmesini istemiştir. Ulema aralarında anlaşarak, İşan Âlimin ortak bir cevap vermesini istemiştir. Müfettiş, İşan Âlime, yine üç soru yöneltmiştir:

1. Buhara uleması usul-i cedit mekteplerini neden kapattı? Şeriate hilaf olduğu için mi yoksa Buhara Hanlığına bir zarar geleceği için mi? 2. Kadınların yüzlerini kapatarak dışarı çıkmaları Şeriat emri mi yoksa gelenek mi? 3. Vakıflar konusunda bir soru olduğu yazılmıştır.

İşan Âlim, usul-i ceditin ne demek olduğunu kendisinin bilmediğini, bu yüzden cevap vermek için mühlet istediğini bildirmiştir. Diğer sorularla ilgili, Buhara Emiri şehre döndüğünde onunla istişare ederek cevap vereceğini söylemiştir. Müfettişin verdiği soruları tartışmak için ertesi gün İşan Âlim’in evinde toplanılmıştır. Burada, ulemadan bazı kişiler yaptıkları çıkarımla, müfettişi usul-i cediti savunan müftülerden Damla İkrâm’ın çağırdığı fikrini ortaya atmışlardır. Toplantıya katılanlar: Damla Razık, Damla

İmam Han, Damla Şah, Damla Dost müftüleri, Damla Kamer (Tatar), Damla Abdurresul (Semerkandı), Damla Han Murad (Taşkendi), Abdurrahman Mahdum, Damla Abdurrauf, Muzaffër Hoca, İdrak Hoca'ydi. Kadınlarla ve usul-i cedidle ilgili sorudan oldukça rahatsız olmuşlar ve "... Yeter bize bu Damla İkrâm'ın kanı helal oldu. Elbette işbu işi yerine getireceğiz." nidasıyla önce İşan Âlimden dua almışlar; sonra 30 kişiyle Damla İkrâm'ın kapısına dayanmışlardır. Aralarından Damla Dost ile Damla Şah'ı içeriye göndermiş, bunlar : "Şu İşan Âlim'e varan Rus'u sen çağırıp getirmişsin. Dışarıda otuz kişi silah ile duruyor, şu dakika sizi girip öldürecekler idi. Biz mani olduk. Şimdi eğer usûl-i savtiyenin Şeriate aykırı olduğuna dair söz yazıp mühür basarsanız vazgeçeriz. Yoksa şu dakika öldürürüz." demişlerdir. Bu zorbalık karşısında Damla İkrâm mührünü vermek zorunda kalmış, diğer iki müftü kendi hazırladıkları metne mühür basarak çıkmışlardır. Ertesi gün Damla İkrâm baş veziri ziyaret ederek durumu anlatmış ve istifa etmek istediğini bildirmiştir. Baş vezir, istifayı kabul etmemiştir. Vezirin huzuruna çıkan ulema, Damla İkrâm'ı öldüreceklerini yinelemiştir. Sonuç olarak, bu talihsiz olay Buhara veliahdı Âlim Han Töre'ye nakledilmiş, müftünün istifasını aynı şekilde kabul etmemiştir."

Âlim Han Töre, müfettiş gelmesinin uzun süreden beri beklendiğini ve Damla İkrâm'ın konuyla alakası olmadığını vurgulayarak iki tarafı sakinleştirmiştir. Olaylarda özellikle Molla Kamer ve Molla Abdurresul'un teşvik edici olduğu, Molla Kamer'in "Yine [yeniden] bir gayret idüb bir niçe [bazı] ademni cehennemge uzatsak Buhara'da usûl-i savtiye-mavtiye sözü olmayacak vaazı da kalmayacak" dediği bildirilmiştir.

Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" sloganıyla Ceditizm, Panslavizm ve Türk Dünyasını minimum ortaklıklarda birleştirme amacıyla siyasi bir akım halini almış, buna paralel olarak da din öğretimine dayalı geleneksel eğitim sisteminin devamını isteyen kesimleri de zıt bir değişim sürecinden geçmiştir (Andican, 2003: 25). Eğitimde yenileşmeye karşı çok katı bir şekilde karşı koyan Kadimciler savunma olarak yenileşmenin dini yönden yanlış olduğu vurgusu yapmışlardır. "Din, şeriat elden gidiyor" düşüncesine tutunan Kadimler Ceditleri İslam'a karşı hareket etmekle suçlamışlardır. Kadimcilerin Ceditlere karşı kullandığı "kafirlik" suçlamasının fikri temeli "bi'dat" ve "haram" sözleri, Ceditlerin Kadimcilere karşı kullandıkları "gerçek İslam'dan uzaklaşma" suçlaması Cedit- Kadim meselesinin temel çizgisini oluşturmaktadır (Hatunoğlu, 2016b: 159).

Çoğunluktaki Kadimler gelenekçiliği savunarak, İslam toplumunun değerleriyle var edilmiş eğitim sisteminin devam etmesi gerektiğine haklılık ararken, o dönem için azınlıkta olan Ceditler yani yenileşmeyi savunanlarsa, bazı geleneksel değerlerin değişmesi, dine modern hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilecek yorumlar kazandırmak ve eğitim sisteminde önemli ıslahatlar yapılmasına kanaat getirmişlerdir (Erşahin, 1999: 214).

Ceditçiler özellikle 1915 yılından itibaren Buhara Emirliğinde Emir'in baskı ve yaptırımlarına karşı serbestçe faaliyet yürütmeye başlamış, eski sistemi ve gelenekçiliği açık bir şekilde tenkit etmeye başlamışlardır (Doğan- Erdoğan, 2017: 298). Siyasi olarak Emir'e daha yakın olan Kadimler grubu bu alandaki üstünlüklerini kullanarak her türlü anlaşmaya karşı kati surette karşı olmuşlardır. Zira Kadimler 1917 ihtilalinin Buhara'daki ayağında Emir ile Ceditler arasında istenilen barışın sağlanamamasında mühim rol oynamışlardır.

2.5. 1917 İhtilali ve Buhara'da Ceditçilerin Mücadelesi

1917 yılı Ekim'inde Rusya'da Bolşeviklerin Çar hükümetine karşı yapmış olduğu devrim başarılı olmuş, ihtilalin başarısı Rusya Türkleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ekim devrimi ile birlikte Çarlık Rusya'sına bağlı tüm Türk bölgelerinde bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmış, Başkurtlar 15 Kasım'da otonomi ilan etmiş, 27 Kasım'da Hokand muhtariyeti, aralık ayında Kazakistan bölgesinde, Alaş Orda hükümeti kurulmuştur (Andican, 2003: 37).

Bolşevikler, Çarlık hükümetine karşı Türkleri yanında tutma çabasıyla Türklere karşı yapılan baskıdan, haksızlıklardan ve zulümlerden faydalanmıştır. Türklere temel hak ve özgürlükleri konusunda vaatler sunmuş, milliyetler politikasıyla Türkler tarafından benimsenip kabul görmüşlerdir. Bolşevik önderler Stalin ve Lenin tarafından 3Aralık 1917 tarihinde imzalanmış beyanname de Rusya ve Doğu Müslüman Emekçilerine şöyle hitap edilmiştir (Bayraktar, 2013: 309-310) :

“Rusya’da büyük vakalar cereyan etmektedir. Başkalarının ülkelerini taksim etmek için başlanan kanlı harbin sonu yaklaşmaktadır. Bütün dünya milletlerini boyunduruk altına almış olan yırtıcıların hüküm ve saltanatları yıkılıyor.... Yeni bir dünya, emekçilerin ve hürriyet isteyenlerin dünyası doğuyor.... Bütün Rusya’daki işçi, asker ve köylü mümessilleri ihtilalcı Sovyetlere yayılmıştır. Memlekette hâkimiyet halkın elindedir. Rusya’nın emekçi halkı tek bir arzu ile yanıp tutuşmaktadır: Şerefli bir sulhun akdini sağlamak ve bütün dünyadaki mahkûm milletlere hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olmak. İşte bu hadiseler karşısında biz, Rusya’nın ve Şark’ın nasipsiz emekçilerine müracaat ediyoruz... “Ey Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım’ın Tatarları, Sibirya ve Türkistan’ın Kırgızları ve Sartları, Kafkas ötesinin Türkleri ve Tatarları, Kafkasların Çeçenleri ve Dağistanlılar, Rus Çarlarının zalimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar; sizlere hitap ediyoruz! Bundan böyle inanç ve adetleriniz-gelenekleriniz, milli kültürel değerleriniz hürdür, serbesttir, dokunulmazdır...., milli hayatınızı serbestçe yaşayın ve yaşatınız, bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, haklarınız Rusya’nın tüm halklarının hakları gibi İhtilalin bütün gücü ve organları tarafından korunacaktır... O halde bu İhtilali destekleyiniz...!”

Bu çağrı Türkler tarafından hiçbir şekilde şüpheyle karşılanmamış, aksine Bolşeviklerin verdiği vaatler zulüm görmüş halkların gönlünü okşayacak nitelikte olmuştur (Hayit, 1975: 16). Zira Kerenski hükümeti döneminde Türkler önemli siyasi ve sosyal haklar kazanmışlardır. Ekim devriminden hemen sonra iç savaşta galibiyet elde etmek ve komünizmin Rusya’da hakim güç olabilmesi için, gayr-i Rus olan yerel seçkinlerin gerekliliğini çok iyi anlamış olan Stalin onların inançları ve duyguları üzerinden komünizm siyasetini yürütmeyi amaçlamıştır (Andican, 2003: 36).

Bolşeviklerin kendi çıkarlarına ters olduğu için milliyetçiliğe ve milliyetçi partilere karşı oluşu siyasi hayatı etkileyen mühim bir faktördür. Bolşevik Partisinin bu düşüncesi nedeniyle Müslüman-Türk yönetici kadroları ve aydınları, 1917 ihtilalinin sonrasında Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirdiği döneme kadar onlara karşı mesafeli bir tutum içerisinde olmuşlardır (Andican, 2003: 32).

1917 devriminde Buhara ve Türkistan genelinde aydınlar iki şekilde tercih yapmak durumunda bırakılmış; bazı aydınlar Rusya’nın içinde bulunduğu karışıklıktan faydalanarak bağımsızlık hareketine girişmiş, bazıları ise Bolşeviklerle iş birliği içerisinde hareket etmeyi tercih etmiş ve yeni düzende Türklerin haklarını bu şekilde savunmaya çalışmışlardır (Hatunoğlu, 2016b: 153). Ceditçilerin birçoğu Bolşevizm’in gerçek niteliğinin henüz tam anlaşılmadığı bir dönemde, Bolşeviklerin yanında yer alarak onların partilerine katılıp, parti içinde kendi idealleri ve ülküleri doğrultusunda çalışmalar yapmışlardır (Kafkasyalı, 2012: 95). Aydınlar ne biçimde olursa olsun ülkelerinin bağımsızlığı ve halklarının özgürlük içinde yaşaması için mücadele etmişlerdir.

1917 devrimi Buhara Emirliği içerisinde Ceditler ve Emir arasında anlaşma yolunu açmıştır. 1917 yılının 17 Mart’ında Buhara sarayında Buhara’nın ünlü adamları; Ulemalar, Ceditler ve ticaret ehli vekilleri Emir Alim Han’ın huzurunda bir araya gelerek isteklerini Emir’e bildirmişlerdir (Sadikov Hamdam, t.y). Bu toplantıya Rus temsilcisi Miller ve yardımcısı da izleyici olarak katılmıştır. Mahmut Hoca Behbudi, Yaş Buharalılar Partisi Merkezi Komite başkanı Abdulvahid Burhanov, Serkatip Abdurrauf Fırat, Merkezi Komite üyeleri Feyzullah Hocayev, Musa Saidcanov, Ahmedcan Abdusaidov gibi isimler Ceditçileri temsilen iştirak etmişler, Emir’e ve gelenekçilere karşı Buhara’nın

siyasi, iktisadi ve medeni ıslahatlar ve değişimlerin gerekliliği hakkındaki taleplerini bildirmişlerdir (Sadıkov H. t.y).

Çarlık hükümetine bel bağlamış olan Emir Alim Han Ceditlerin isteklerini kabul ettiğini beyan etmiştir. Yayınladığı manifestoda Emir Ceditlerin isteklerini kabul ettiğini belirterek, Buhara’da bir matbaa kurulacağını bildirmiştir. Ayrıca Cedit okullarının açılmasına da izin vermiştir. Bu manifestodan sonra şehirde Feyzullah Hocayev’in öncülük ettiği Yaş Buharalılarca bir gösteri düzenlenmiş ve Ceditler sevinçlerini ve heyecanlarını halkla paylaşarak bu günü kutlamaya başlamışlardır. Emir verdiği sözlerden çok kısa süre de vazgeçmiş, bu konudaki samimiyetsizliği gösteriler sırasında ortaya çıkmış ve Ceditleri hainlikle suçlayıp onlara karşı savaş açmıştır. Bazı Ceditçiler Buhara’dan kaçmış bazıları ise Emir’in adamları tarafından tutuklanarak hapisanede sopa cezasıyla cezalandırılmıştır. Bu işkencelerde ceditçiliğin önemli isimleri hayatını kaybetmiştir. Kaçmayı başaran Ceditçiler mücadelelerine Kagan’da devam etmişlerdir.

Emir’in Ceditçilere karşı olan büyük korkusu ve Emir ile Hükümetinin sergilediği düşmanca tavırları Buhara’daki Ceditçiler adına zorlu süreci pekiştirmiş ama yine de Ceditçilik faaliyetleri hız kesmeden devam etmiştir (Hayit, 2000: 117). Ceditçilere göre Buhara’da Ceditçilik hareketinin ihtilalci tavrının sebebi Emir Alim Han döneminin dünyadaki değişime ve modernliğe ayak uydurmaması olmuştur (Hatunoğlu, 2016b: 154).

2.6. Yaş Buharalılar Partisinin Kurulması ve Buhara Siyaseti

Buhara Ceditçiliği Buhara Emirliğinin siyasi yapısının etkisiyle Türkistan’daki oluşumlardan farklı olarak siyasi yönde gelişim ve faaliyet göstermiştir. Ceditçilik hareketi yirminci yüzyılda özellikle Buhara’da siyasi bir oluşum şekline bürünmüş ve Emirlik yönetimine karşı mücadele etmekte olan Yaş (Genç) Buharalılar partisiyle yeni bir kimlik oluşturmuştur. Alim Han dönemi Buhara Emirliği’nin dünyada meydana gelmiş değişimlere uzak kalıyor olması bu oluşumun siyasi alan içinde yayılmasının en önemli sebebi niteliğindedir.

Türkistan genelinde Ceditçilik hareketi ilk olarak Buhara Emirliğinde bir cemiyet oluşturabilmiştir. Ceditçiliğin kültür mücadelesi Buharalı Ceditler

tarafından sistemli bir hale getirilmiş, 1910 yılında gizli cemiyetler ile teşkilatlanma yolu seçilerek mücadele belli manada siyasi alana yönelmiştir. Feyzullah Hocayev bu konudaki fikrini şu sözlerle dile getirmiştir (Hayit, 2000: 117): “ *Ceditçilik Hareketi 1910’dan sonra, Türk ve İran inkılaplarının tesiri altında bütün Müslüman şarkın uyanmaya başlamasıyla bir teşkilat karakterini aldı.*”

1910 yılında başa geçmiş olan Emir Alim Han’ın Buhara Emirliği içerisindeki kontrolü Ruslar tarafından belirlenmiş sınırlar doğrultusunda sürerken Genç Buharalılar bu durum karşısında iki ateş arasında kalmış Buhara halkını geri kalmışlıktan kurtarmak için Emire ve Ruslara karşı top yekün mücadele edebilmek gayesiyle Buhara Marifet Cemiyeti adı altında bir cemiyet oluşturmuşlardır (Hayit, 2000: 117).

1910 yılında Buhara Emirliğindeki Ceditlerce “Cemiyet-i Terbiye-i Âtfâl”¹⁸ adlı gizli bir cemiyet kurulmuş ve 1911 yılında da bu cemiyetin Türkistan’dan İstanbul’a göndermiş olduğu öğrenciler; Abdurrauf Fitrat, Osman Hoca, Abdulaziz Gulcali, Mukimiddin Begcan ve Sadık Aşuroğlu gibi isimlerden oluşmuş bir heyet “Buhara Marifet Cemiyeti’ni” kurmuştur (Hayit, 2000: 117). Bu cemiyetin amacı, Buhara için modern dünyanın bilimine sahip aydın bir grup yetiştirmek, halk arasında eğitimi, bilgiyi edebiyatı yaymak ve faydasız adetleri kaldırmak olmuştur (Erşahin, 1999: 231). Bu cemiyet tarafından İstanbul ve başka şehirlere öğrenciler gönderilmiştir. İstanbul’a eğitim için gelmiş olan öğrenciler burada “Cemiyet-i Terbiye-i Etfal’in” bir şubesini açmıştır.

Buhara merkezli olarak kurulan gizli cemiyetlerin üyeleri İstanbul’da yürüttükleri çalışmaları esnasında Osmanlı Devletinde aydınlar arasında ortaya çıkmış olan Jön Türk Hareketi ve İttihat Terakki ile tanışmıştır (Andican, 2003: 28-29). Bu oluşumlar Türkistanlı aydınları derinden etkilemiş, Türkistan’a dönen önemli şahsiyetler edindikleri fikirleri buralara götürmüşlerdir (Hatunoğlu, 2016b: 151).

¹⁸ Cemiyet-i Terbiye-i Atfal: Terbiye-i Etfal olarakta geçmektedir. Türkçe karşılığı “Çocukları Terbiye Cemiyeti” şeklinde olan bu cemiyet Buhara’da gizli oluşturulmuştur. Genel olarak kaynaklarda 1909 tarihinde kurulduğu belirtilse de Hayit bu tarihi 1910 olarak belirtmiştir.

Yine Türkistani'den edinilen bir bilgiye göre; 1910 yılında Çağdaş eğitim ve çağdaş toplum yaşamı için Mahmud Hoca Behdudi gibi Ceditçi aydınların önderliğinde “Buhara Neşri Maarif” derneği kurulmuş ve bu dernek sonradan Terbiye-i Etfal adını almış, bu dernek daha sonraları Türkiye'deki Genç Osmanlılardan etkilenerek Yaş (Genç) Buharalılar adını almıştır (Türkistanî, 2013: 308).

Yaş Buharalılar dönemi 1913 yılından sonra siyasi bir grup olarak faaliyetlerini yürütmüştür. 1914-1917 yılları arasında gizli bir teşkilat olarak çalışmalarını sürdürmüştür. 1917 yılındaki ihtilalden sonra Buhara dışına çıkmak durumunda kalmışlardır. Emir bu dönemden sonra binlerce Cedit taraftarını öldürdüğü kaynaklarda belirtilmiştir. Ceditlerin önderlerinden Feyzullah Hocayev'den aktarılan bilgiye göre; bu dönemde Buhara şehri ile Hanlığa bağlı diğer yerlerdeki Yaşlar, Emir yönetimi tarafından izlenerek teşkilatları dağıtılmış, YB üyesi olanlar ve onların taraftarlarından suçlu bulunarak idam edilenlerin sayısı 1500 kişiye ulaşmıştır (Hatunoğlu, 2016b: 214). Taşkent, Semerkant ve başka yerlerde 1920 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. YB 1920 yılında Buhara Emirliğinin işgalinden sonra parti şeklinde teşkil edilmiş ve BHC yönetimini üstlenmişlerdir.

2.7. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve 1920 Sonrasında Buhara'daki Siyasi Durum

Emire karşı harekete geçen Genç Buharalılar Kızıl Ordu saflarında yer almış ve bu işgal hareketiyle 2 Eylül 1920'de Emirlik yıkılmıştır. İşgalin ardından Ruslar Buhara'da yağma işine girişmiş ve Buhara tamamen talan edilmiştir. Buhara Emiri Alim Han'ın taşınamayan varlıkları farklı şekilde iskan edilmiş, tüm taşınabilir mal varlıklarına el konularak Rusya'ya götürülmüştür.

Sovyetlerin işgal ettiği Buhara Emirliği 14 Eylül- 6 Ekim tarihleri arasında Rusların eliyle Yaş Buharalılar partisi idaresinde geçici bir hükümet ile yönetilmiştir. Merkezi İnkılap komitesinde¹⁹ yapılan değişiklik sonucunda geçici

¹⁹ Merkez İnkılap (veya İhtilal) komitesi 1917 yılındaki gösterilerden sonra Emir'in katlinden kurtulmak için Kogan'a kaçmış olan Ceditler tarafından Emir ile mücadele için kurulmuştur. Komite Başkanlığına Feyzullah Hocayev getirilmiştir. Bu Komite 1918 yılında Rus komutan Kolesov komutasındaki birlikler(Kolesov Rusya'nın Taşkent Sovyeti lideri görevinde olup,

hükümette; Mirza Abdulkadir İcra Komitesi başkanlığına, Mirza Rahim Han Ziraat Nazırlığına, eski ziraat nazırı olan Muhtarcan da yeni şekillendirilmiş İktisat ve Ticaret Nazırlığı görevine getirilmiştir (Baysun, 2001: 52). Muvakkat hükümet 18 gün gibi kısa bir süre başa geçmiş olsa da bu süre zarfında Emirlik tek bir Sovyet askeri komutanı tarafından idare edilmiştir (Bademci, 2008: 402). Geçici hükümetin göreve geldikten sonra ilk faaliyetleri arasında Emir taraftarı olan kişilerin yaptıklarından ötürü yargılanması olmuş, Kadı Kelan Burhaneddin, Reis Kelan Musannif vs. kişiler idam edilmiş, bazı muhalifler ise affedilerek vazifelendirilmiştir (Baysun, 2001: 52-53).

6 Ekim 1920 yılında Buhara Halk Şura Cumhuriyeti'nin²⁰ kurulduğu ilan edilmiş, Genç Buharalılar Hükümeti kurularak, Feyzullah Hoca'ya başbakanlık ve dış işleri başkanlığı görevleri verilmiştir (Hayit, 1975: 266). Yeni hükümet üyeleri seçimle belirlenmiş ve Mirza Abdulkadir Muhiddinoğlu ilk Cumhuriyet reisi seçilmiştir. 6 Ekim'de Emirin "Sitaremahi Hassa" sarayında yapılan ve 2000 kadar üyenin katıldığı ilk BHC kongresi daha çok gösteri havasında geçmiş, alınan kararlar Sovyet mümessili Liubimov ile Hekimov tarafından tertip edilmiştir (Togan, 1981: 406). Buhara Halk Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya arasında 13 Eylül 1920 ve 4 Mart 1921 yıllarında muahedeler imzalanmıştır (Hayit, 1974: 123). Bu anlaşmalar ile Rusya tüm yönetim hakkını BHC'ne bırakmış gibi gözükse de aslında kendi kontrolünü garanti altında tutmuştur. Yapılan anlaşmalar gereğince Çarlık Rusya'sı ile Emirlik döneminde yapılmış anlaşmalar yok sayılmış, Rusya Buhara'daki haklarını BHC'ne devretmiştir.

Göreve başlayan hükümet ve Sovyet Rusya arasında protokol imzalanmış ve buna göre Sovyet Rusya'nın Buhara Emirliği döneminde almış olduğu imtiyazlar ortadan kalkmış, Rusya'nın kontrolünde olan demiryolları, telgraf, telefon hatları ve Amuderya'daki vapur işletmeleri gibi önemli işler BHC hükümetine

bölge yönetimindeki sorumlu kişidir.) ile birlikte Buhara Emirliğine karşı hareket etmiş fakat başarı sağlayamamıştır. Emirin ordusu tarafından yenilgiye uğramışlardır. Bu durum sonunda Merkezi Komite de birlik sağlanamamış, başkan Feyzullah Hocayev görevinden ayrılarak Moskova'ya gitme kararı almıştır.

²⁰ Yeni kurulmuş olan hükümetin adı bazı Kaynaklarda Buhara Halk Şura Cumhuriyeti bazı kaynaklarda ise Buhara Halk Cumhuriyeti şeklinde verilmiştir. "Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler" adlı eserde baş makale olarak geçen "Buhara İnkılabı" adlı makalede "Şura" kelimesinin o dönemdeki Buhara'nın demokrasi anlayışına uygun olduğu ve doğru bir kullanım şekli olduğu kanısındadır. Tezimizde her iki şeklini kullanmayı uygun gördük.

birakılmıştır (Baysun, 2001: 53). BHC'nin kurulmasıyla beraber istiklal yolunda ilk defa Rusya'dan bağımsız bir yönetim oluşturulmuştur. Bu durum kısa süre de olsa Buhara'da hızlı bir şekilde değişime başlanmıştır.

İlk hükümet 12 ay kadar bir süre görevde kalmış, bu süreçte Rus emperyalizmine karşı durularak Türk faktörü güçlendirilmeye çalışılmış ve Cumhuriyetin devamlılığını sağlamak herkes için tek amaç olmuştur (Bademci, 2008a: 406). Yeni Buhara Hükümeti için; uluslararası alanlarda var olma, geri planda bırakılan ordunun yeniden düzenlenmesi ve emire karşı olan YB hareketinin iç siyaset için tehdit unsuru olmasını engelleme adına üç önemli konunun kuruluş aşamasında çözüme ulaştırılabilmesi temel sorunlar olmuştur (Hatunoğlu, 2016b: 202).

1921 yılından itibaren yeni hükümet Buhara'nın ekonomik ve sosyal gelişimi için faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dönemde Buhara Emirliği'nin yıkılmasından sonraki karışıklık sürmüş, yeni hükümet bir yandan iç siyasi problemleri çözüme çabalarken diğer yandan eski-yeni çatışmasının devamı denilebilecek Düşenbe'deki olaylar ile alakadar olmaya ehemmiyet göstermiştir. Enver Paşa 1921 yılında Moskova hükümetine gönderdiği Rusça mektubunun bir bölümü Buhara'nın bu olaylar ve karışıklıklarını şu şekilde dile getirmiştir (Bardakçı, 2015: 323).

“Moskova Halk Komiserler Şürası'ndan, Buhara hududundan, burada aynen istila edilen bir ülkedeki düşman ordusu gibi hareket etmekte bulunan kızıl birlikleri geri çağırıp boşaltmalarını istiyorum. Kızıl Ordu'nun Buhara'da bulunması, açlığa maruz bırakılmakta olan Müslüman ahalinin son lokma ekmeğinin de elinden alınması ve ahalide Sovyet Rusyası'na karşı gündend güne artan memnuniyetsizliğe sebep olmaktadır. Ülkenin erzak levazımının ve kıymetli mallarının haczedilip dışarıya götürülmesine de derhal son verilmelidir. Şarkı Buhara'daki isyan hareketi büyümektedir. Bu isyanın cumhuriyetin başka kısımlarına da yayılması mümkündür. Hükümetin başındaki Buharalı komiserler, Çekistler ve Rus askerleri tarafından terör yapılmaktadır ve (Buharalılar) serbest, müstakil hareket etme imkanından mahrumdur. Moskova'ya karşı isyan hareketi, inkılapçı Genç Buharalılar arasında da artmaktadır. Sovyet Hükümeti'ne, onun için en mühim (bölge) olan Şark Cephesi'nde tehlike var olduğu konusunda iltar ediyorum.”

Emir Alim Han mücadeleye Doğu Buhara'da bir süre devam etmiş fakat daha sonra Rusya'nın Ceditçilerle birlikte bölgeye yönelmesiyle birlikte destek bulmak amacıyla Afganistan'a geçmiştir. 1917 yılından itibaren Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde etkili bir güç olan “Basmacılık” bu bölgede faaliyet sürdürmüş ve Buhara'nın işgalinden sonra Emir taraftarları 1921 yılında

Buhara'nın yeniden Emir hakimiyetine girmesi için Basmacılar safına katılarak mücadele etmişlerdir. Emir'in Afganistan'a geçmesiyle Emir'e yakın beyler hem Ruslara Hem de BHC'ne karşı hareket etmişlerdir. 1924 yılına kadar devam etmiş olan Basmacılık faaliyetleri istenilen sonucu vermemiş hatta bir süre sonra halka karşı bazı beyler tarafından yapılan gasp ve zorbalık bu hareketin anlamını yitirmesine etki etmiştir.

Yeni hükümetin Feyzullah Hocayev başkanlığındaki ilk üç yılında Buhara Halk Cumhuriyetinde büyük değişimlere erişilmiş, müstakil cumhuriyet bazı Avrupa ve Asya ülkelerinde elçilikler açmış, tedbirli olabilmek için millileşme süreci başlatılmıştır. Buhara'da bu dönemde eğitime büyük öncelik tanınmış, 1921-1922 yıllarında Almanya, Rusya, Türkiye ve Buhara'ya daha yakın bölgelere öğrenciler gönderilmiş ve Buhara'nın gelişmesine katkı sağlayacak alanlarda öğrenciler yetiştirilmesi planlanmıştır.

1922 yılında siyasi süreç BHC için sancılı bir dönem olmuş, Sovyet Rusya yaptığı sık müdahalelerle yeniden kontrolü ele almaya başlamıştır. 1923 yılında Buhara Hükümeti görevlileri Rus Komünist partisini düzenlediği bir kongreden sonra tutuklanarak Moskova'ya götürülüp hapis edilmiştir.

1924 Ekiminde yapılan bir kurultay ile Buhara ve Hive Cumhuriyetlerine son verilerek bölgede topraklar ve bölge ahalisi yeniden şekillendirilmiş, Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ve Özbekistan'a bağlı bulunan Tacikistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti, Kara-Kırgız muhtar Vilayeti ve Kırgız (Kazak) Muhtar Sovyet Cumhuriyeti olarak bölünmüştür (Hayit, 1986: 792).

Bu tarihten sonra tam bağımsızlığını kazanana kadar Buhara Halk Cumhuriyeti, Sovyet Sosyalist Özbekistan Cumhuriyeti olarak var olmuştur. Özbekistan SSC Cumhuriyeti eski Buhara Emirliği toprakları (Kermine, Buhara, Nur-Ata, Karşi, Şehrisebz, Baysun, Sarı-Asi), Taşkent ve Semerkant bölgelerini kapsamıştır (Kara, 1999: 87). 1925 yılından sonraki süreç diğer bölüm içerisinde Hoceyev'in Siyasi Hayatı başlığı altında ele alınmıştır.

3. BUHARA’NIN ÖNEMLİ DEVLET ADAMI VE CEDİTÇİSİ FEYZULLAH HOCAYEV

3.1. Feyzullah Hocayev’in Aile Hayatı ve Eğitim Hayatı

Buhara’nın ünlü tarihçisi ve siyaset adamı Feyzullah Hocayev Temmuz 1896’da Buhara’da dünyaya gelmiştir. Ailesi Buhara’nın zengin ve sermaye sahibi olan tüccar ailelerindedir. Konumları ve işleri nedeniyle önemli bir aile olup, babası Kasımhoca oğlu Ubeydullah Hoca, deri ticaretiyle uğraşmış ve Moskova, Nijniy, Novgorod, Orenburg, İstanbul ve başka yerlerdeki ticaret merkezlerinde açmış olduğu Astragan deri mağazalarına sahiptir (Naimov, 2000: 10). Ubeydullah Hoca oğlunu kendisi gibi ticaret işleriyle meşgul olabilecek şekilde yetiştirmeye özen göstermiştir. Oğlu Feyzullah’ı kendisi gibi itikatlı bir Müslüman gibi yetiştirmek istemiş ve uğraştığı ticaret-satış işlerini ona teslim etme düşüncesiyle hareket etmiştir (Zaripov, t.y). Babası Feyzullah’ın eğitimi için her türlü çabayı göstermiş ve desteğini hiç eksik etmemiştir.

Okuma yazmayı ilk olarak yerel okullarda öğrenmiş, eğitiminde ve yetiştirilmesinde annesi Reyhan Hanım da söz sahibi olmuştur. Zaripov’un Hocayev’i anlattığı “Özbekistan’ın Kalbi Ateşli Evladı” adlı makalesinde annesi Reyhan Banu Hanım’ın fakir bir çiftçi ailesinden gelmiş olmasına rağmen oğlunun eğitiminde etkili olduğu belirtilmektedir (Zaripov, t.y).

Çocukluk yıllarında Feyzullah Hocayev’in içinde bulunduğu ortamda büyük bir kaos yaşanmaktadır. Rusya ve Türkistan açısından incelendiğinde siyasi olarak karışık bir dönemden geçilen bu süreçte Rus tarafının içinde yaşadığı sıkıntılardan Türkistan adına iyi sonuçlar çıkarmak için uğraşan Türkistanlı aydınların siyasi haklar elde etmek için verdiği uğraşlar hız kazanmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Türkistan halklarının Rusya’ya karşı çıkışları ve kendi siyasi oluşumlarını Ruslara kabul ettirmek için yaptıkları çalışmalar ses getirmeye başlamış, 1905 ihtilalinden sonra Müslüman Türkler siyasi anlamda Ruslara karşı tepkilerini dile getirmeyi amaçlamışlardır. Ayrıca Ceditçilik hareketinin de Türkistan coğrafyasında geniş kitlelere ulaşmasıyla değişim süreci ve yenileşme içinde hareket edilmeye başlanmıştır.

Bu karışık süreçte Feyzullah Hocayev Buhara'da medrese eğitimine devam etmiştir. 1907 yılında genç Feyzullah 11 yaşını doldurunca babası tarafından eğitimi için Moskova'ya götürülmüştür. 1910 yılına kadar Moskova'da eğitim hayatını sürdürmüştür. Hocayev'in hayatı yüzyıl sonra kaleme alındığında eğitim hayatının bu yılları için; annesinin onun için kaygılanması yabancı bir memlekette özünü kaybetmesinden endişe duymasına rağmen babasının ona karşı duyduğu büyük güven ve onun geleceğine dair beslediği umutlar onun hatıralarında yer bulacaktır. O, 1938 yılında Moskova'da "Butirka" hapisanesinde ölümü beklerken canlanan anılarında geçmişini hayal etmiştir (Hasaniy, Feyzullah Hoca Ukdeleri, t.y) :

"Onun hayalinde ilk önce şefkatli anası Reyhan Ablanın şımartmaları, hayat yoldaşı, (Feyzullah Hocayev'in kiblegahı) Kasımhoca oğlu Ubeydullahhoca'ya 1910 yılının baharında söylediği sözleri şunlardı. Buhara'da Nevruzgülü surx(?) Kızılgül Bayram vakitleri, şu anlarda tepeler-dağlar mavi, chuchmoma (güzel çiçekli bir ağaç), kadifeli laleler döşenmişti.

"Oğlumuz Feyzullah'ın ilim - meslek öğrenişine, ticaret yoluna girişine karşı değilim. Lakin yalnız göz nurumun yabancı Ruslar yurdunda eğitim alışına karşıyım. Ya onun başka yurtda vatandan, anadan, tanıdık akrabalarından ayrılıp, Rusların adetlerine girip gidişinden korkarım dedi.

Fakir ana oğlu Feyzullah'ı tatilden sonra Moskova yoluna izleyip, koyarken (onu gönderirken) Kasımhoca oğlu Ubeydullah Hoca eşine biraz kaşlarını çatıp: <<Feyzullah'tan telaşlanma, O akıllı, becerikli yiğit olup büyüyor, inşallah. Ben onu gençliğinde hayata hazırlıyorum, kartal yavrusunu yükseklere uçuşunu öğretenedek bende Feyzullah'ı hayata hazırcevaplığa, yabancılık ve Müslümancılığa, yine daha doğrusu ticaret beşliğini sallamayı öğretiyorum. İnşallah yalnız oğlumuz Feyzullah yalnız varisim sıfatında ticaret babında benim işlerimi devam ettirir(veya ettirecek)>> diye yüzüne fatiha çekti baba."

Mayıs 1907'de oğlu ile Emir Abdullahat Han huzuruna çıkan Ubeydullah Hoca oğlunu eğitim için Moskova'ya göndereceğini bildirmiş, eğitime büyük önem vermekte olan Emir memnuniyetini bildirerek genç Feyzullah'a kendisine "Petersburg Vezir-i Azamı" tarafından hediye edilen altın saati hediye etmiş ve iyi dileklerde bulunmuştur. Emir ve baba karşılıklı dualarla genç Feyzullah'a iyi bir baht, başarılı bir hayat dilemişlerdir (Sadıkov H., t.y). Ubeydullah Hoca, Moskova'daki dostları ile görüşüp oğlu Feyzullah'ı iyi bir şekilde okutabilmek için kimleri hoca olarak seçmesi gerekir diye araştırmalar yapmış ve Moskova'nın tanınmış zenginleri kendilerinin bilim ve öğretmenlik mahareti ile tanınmış hocalarını tavsiye etmişlerdir (Sadıkov H., t.y).

Moskova’da özel bir okulda Rus öğretmenlerden dersler almış, Rusçayı öğrenerek yeni koşullara anlayışla uyum sağlamıştır (Zaripov, t.y). Kendisini geliştiren Feyzullah burada geçirdiği zamanlarda yaşanan siyasi olaylar üzerine düşünmüş, araştırmalar yapmıştır. 1905 yılındaki ihtilal ile ilgilenip, konu hakkında soruşturmalar yapmış, geçmişteki olaylar onu içine çekmiştir (Zaripov, t.y). Buhara’ya döndükten sonraki yaşam tarzında ve Ceditçilik hareketine katılmasında bu dönemde oluşturmuş olduğu fikirleri etkili olmuştur.

1913 yılında katıldığı “Yaş Buharalılar”²¹ partisine rehberlik edecek olan Hocayev eğitime devam ettiği sırada Moskova’daki başka Ceditlerle görüşmüş ve düşüncelerini benimsemiştir. Buhara’ya hakim olan karışıklık, Buhara halkının yaşadığı zulüm ve şiddete sebep olarak gördüğü Buhara Emirinin karşısında yer almış, mücadele etmiştir. Hocayev, ülkesindeki sosyal, siyasi ve iktisadi alanlarda yenileşmelere gidilmesi, yurdunun gelişmesine engel olan durgunluk ile geri kalmışlıktan kurtulması için demokrasi ve terakki yolunda ilerlemesini esas amaç olarak belirlemiştir (Yelok, 2014: 424). Moskova’daki eğitimini tamamladıktan sonra sadece bilim öğrenerek öz yurduna dönmemiş, geleneksel bir dünya görüşünü benimseyerek dönmüş olan Feyzullah Hoca Buhara’da Ceditçilik Hareketini desteklemiştir (Koltoroyeva, t.y). Hocayev’in babası Ubeydullah Hoca Buhara Emir’i Abdullahat Han ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur.

²¹ Nurettin Hatunoğlu’nun “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar” adlı makalesinden alınan bilgilerden yaş Buharalılar kavramı şu şekilde açıklamalar yapılmıştır:

“Yaş” Özbek Türkçesi’nde “genç” demektir. “Yaş Buharalılar” “Genç Buharalılar” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Fakat bu kavramın tarihi ve kültürel bağlamda yüklendiği anlam, yaş ve gençlik ile ilgili değildir. Abdullah Bediri (1919a:3) tarafından kaleme alınan ve Yaş Buharalılar hareketinin propaganda yayınlarından olan bir eserde bu kavramın kelime anlamı ve içeriği arasındaki ilişki şu şekilde ifade etmektedir:

“Eğer kulak verirseniz size Yaş Buharalılar hakkında bir iki laf edeceğim. Sizler her yerde birçok kişiden Yaş Buharalılar sözünü duymuşsunuzdur. Bunların Buhara’nın gençleri olduğunu sanıyorsunuz. Fakat böyle değildir. Yaş Buharalılar, aydınların partisi olup onların fikir ve niyetleri biz zavallı fakirleri emirler, bekler ve zenginlerin zulmünden kurtarmaktır. Onlar bizim rahatımız ve dirliğimiz için hareket ederler.”

Özbekistan’da yayımlanan bir eserde ise bu kavram şu şekilde ifade edilmiştir: “1908 yılında Tebiye-i Etfal gizli teşkilatı olarak kurulup, 1910-1920 yılları arasında Yaş Buharalılar olarak adlandırılan ve A. Burhanov, S. Ayni, M. Burhanov, Osman Hoca, A. Fitrat, F. Hocayev, M. Mansurov gibi isimlerin faaliyet gösterip 14 Eylül 1920 tarihinde Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti’ni kuran Buhara Emirliği’ndeki Ceditçiler partisidir.”...

Bkz. Hatunoğlu, Nurettin (2015b); “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, SÜTAD, ss.1-33, s.5.

Babası Ubeydullah Hoca, Feyzullah Hocayev henüz on altı yaşında iken vefat etmiştir. Babasını vefatından sonra annesi Reyhan Hanım oğlunun en büyük destekçisi olmuş hayatını oğluna adanmış ve bu uğurda can vermiştir. Annesi Reyhan Hanım 22 Eylül 1937 senesinde hapishaneye alınmış, Mayıs 1938 yılında “Halk Düşmanı” anası hakkında da hüküm verilmiş; Reyhan Hanım sosyal tehlikeli unsur olarak görülmüş ve beş yıl süreyle kampta tutuklu kalmasına karar verilmiş, hakkında hüküm çıkmasına rağmen Reyhan Hanım hapishane hastanesinde hayatını kaybetmiştir (Safarov, t.y).

Hocayev’in ölümünden sonra onun haklılığı için uğraşan kızı Vilayet Hocayev’de mahkemeye çıkarılmış, Hocayev’in eşi ve kızı Vilayet Hocayev hakkında da Sibiryaya sürgün kararı çıkarılmıştır. Taşkent’teki aile fertlerine karşı verilmiş bu ağır cezaya hiç kimse itiraz etmemiştir. Hocayev’in atadan kalan mirasına el konulmuştur. Melike Hocayev ve kızının Sibiryadaki sürgün yılları daha sonra Vilayet Hocayev anlatımıyla kaleme alınmıştır.

Eşi Melike (Muhammedcanov) Hocayev²² sürgünde Sibiryaya soğukunda can vermiş ve son dileği kızının vatanına geri dönüp o topraklarda yaşam sürmesi olmuş (Osmanov, t.y). Kızı Vilayet Hocayev içinse hakkındaki sürgün kararı kaldırılmış fakat kendisi Özbekistan’a uzun bir süre geri dönememiş ve Kazakistan’da yaşamını sürdürmüştür. Vilayet Hocayev Özbekistan’a döndükten sonra 1960’lı yılları Alişir Nevayi Kütüphanesinin rafları arasında geçirmiş ve babası hakkında verilen kara hükmü geçersiz kılmak için uğraşmıştır (Hasaniy, Erken Hazan Olmuş Baharlar, t.y). Yine 80’li yıllar sonuna doğru Hocayev’in Buhara’da yaşamış olduğu evi Müze haline getirilmiş, Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti döneminde Hocayev’e adanmıştır.

3.2. Feyzullah Hocayev’in Ceditçilik Hareketine Katılması ve Yaş Buharalılar İçindeki Faaliyetleri

Yaş (Genç) Buharalılar ile Ceditçilik’in teşkilatlanmasında öncülük eden isimlerden birisi olan Feyzullah Hocayev 1913 yılından itibaren bu oluşumun

²² Z. Velidi Togan “Hatıralar” adlı eserinin 310. Sayfasında Feyzullah Hocayev hakkında malumatlar verirken “onun iki kadınından birisi Rus’tur” şeklinde bir bilgi geçirmiştir. Fakat bu bilgiye başka hiçbir kaynaktan rastlanmamıştır.

kurucu üyesi olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Siyasi yaşantısının başlamasıyla birlikte her anını Özbek halkının geleceği için faydalı olmaya adanmış bir halk kahramanı olan Hocayev Yaş Buharalılar arasında hızla yükselerek dikkat çekmiştir. Bu zor vazifeyi üstlenmiş olan Hocayev, halkının refah içerisinde yaşayabileceği modern bir gelecek için uğraşmış ve faaliyetlerine bu amaç doğrultusunda yön vermiştir.

Hocayev, Buhara'nın içerisinde olduğu durum üzerine Moskova'da eğitim aldığı dönemlerde kafa yormuş, Buhara'daki siyasi sistemin yetersizliğini ve bunu nasıl düzeltilebileceği hakkında araştırmalar yapmıştır. Feyzullah Hocayev Buhara'nın o dönemki durumunu şöyle tasvir etmiştir (Kalkan, 2000: 288):

"Buhara yaşayan bir harabeydi. Modern dünyanın haberleşme yollarından uzakta Orta Asya'nın derinliklerine gömülmüş, ama eski yolların tam ortasında; halkı cahil ama her yerde, şimdi sadece birer hatıra olan, görkemli Arap-İran medeniyetinin izleri var. Emir'in despotizmi de artık eskimeye yüz tutmuş ve zulmün bütün kurumları Ruslar tarafından yapay olarak muhafaza edilmekte."

Feyzullah Hocayev'in de içerisinde yer alan Ceditlerin yapmayı amaçladıkları yenilikler, dini eğitim veren mekteplerin yerine modern yöntemlerle eğitim veren Avrupalı tarzdaki mektepler açmak, modern matbuat kurmak, ekonomi alanında girişimciliği arttırmak ve yaygınlaştırmak olarak belirtilmiştir (Yelok, 2014: 425). Feyzullah Hoca'da bu yolda kendi şartları ve imkanları doğrultusunda ilerlemiştir. Babasını bıraktığı mirasını bu amaç uğrunda kullanan Hocayev'in, BHC dönemi faaliyetleri bu konuda en iyi örnek teşkil edecektir.

Feyzullah Hocayev 1917 ihtilalinden sonra Yaş Buharalılar merkezi Komite üyesi olarak Emir ile yapılan toplantıya iştirak etmiştir. Bu toplantı esnasında saray görevlisi olan amcası Latif Hocayev ile hanenin ortasında oturmuş, Alim Han ve Ceditçiler arasındaki diyalogları takip ederek durumu gerçekliğiyle kavramaya çalışmıştır (Sadikov, t.y). Emir'in kızgınlığı öfkesini o andaki duruma yormuş ve Ceditlerin kazandıklarını düşündükleri zaferle sevinç ve mutlulukla bu önemli olayı kutlama kararı almış olan Ceditlere liderlik etmiştir. Emir Alim Han'ın Ceditlerin çalışmalarına izin vermesiyle Buharalı Ceditler onun öncülüğünde Buhara sokaklarında gösteri düzenlemişlerdir.

Gösterilerin sokaklara taşınmış olduğu, halk arasında yenileşmenin kabul edilmesinin coşkuyla kutlandığı esnada Ceditçiler Emir'in adamlarınca Emire kaşı

gelmekle suçlanmış ve cezalandırılmıştır. Göstericilerin cezalandırılması devam ederken aralarında Feyzullah Hocayev'in da yer aldığı bir grup Ceditçi Kagan'a gizlice ulaşmayı başarmıştır. Feyzullah Hocayev ilk önce Kagan'da buradan da Taşkent'e gitmeye mecbur kalmıştır. Bu olayların ardından Buhara'da dağılmaya başlamış olan Yaş Buharalılar Kagan ve Taşkent'te Rus tarafıyla iş birliği içerisine girmiş ve siyasi teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu dönemde Buhara dışındaki Ceditlere suikast düzenleyen Emir'in adamları tarafından öldürülmek istenen Feyzullah Hocayev'e sahte bir telgraf gönderilmiş, bu telgraf ile Hocayev Semerkant'a davet edilmiştir (Hatunoğlu, 2016b: 214).

Genç Buharalılar Merkez komitesi Kagan'da Rus birlikleri ile beraber hareket etmiş ve Buhara'da kontrolü sağlayabilecek bir İhtilal komitesi kurmuşlardır. Buhara Emirliği'nin bağımsızlığı için Yaş- Rus ittifakıyla birlikte Feyzullah Hocayev bu hareketin başına getirilmiş ve bu komite amaçları uğruna Rusların desteğini almıştır.

Yaş Buharalılar 1918 yılında Rus birliklerinin yanında yer alarak Emire karşı harekete geçmiştir. 1918 yılının Mart ayında Kızıl Ordu Komutanı F. Kolesov'un başında olduğu birlikler ve YB üyelerinin kurduğu Feyzullah Hocayev Başkanlığındaki İhtilal Komitesi Buhara Emirliği karşısında mağlubiyete uğrayınca F. Hocayev'in hayatında göçebelik başlamıştır. YB ve Hocayev Emir'in ve tebaasının her türlü engeline karşı çalışmalarına devam etmiştir ve Buhara Islahat Lahiyası hazırlayarak mücadelelerine bir parti programı çerçevesinde devam etmişlerdir (Hatunoğlu, 2016b: 179).

Buhara dışında teşkilatlanan Ceditler farklı merkezler kurmuş ve faaliyetlerini geniş bir kitleye yaymaya çalışmışlardır. Mart 1918 olaylarından sonra hicret ettikleri Semerkant ve Taşkent'te merkezler oluşturmuşlar; Semerkant merkezinin başında Rahmet Rafik ve Ata Hocayev, Taşkent merkezinin başında F. Hocayev, Ağdarov(?) ve Burhanov yer almıştır (Hocayev, 1997: 140). Taşkent'te Feyzullah Hocayev "Uçkun", Mirza Abdulkadir "Kurtuluş", Semerkant'ta Abdulrauf Fıtrat "Hürriyet" adlarıyla gazeteler çıkarmış ve başka birçok ile gerekli yerlere ulaşmışlardır (Baysun, 2001: 47).

Ceditçilere karşı Emir Alim Han'ın uyguladığı şiddet ve baskı da 1918 olaylarından sonra artmış, birçok Cedit yakalanarak idam edilmiş veya hapis ettirilmiştir. Rusya'da Bolşevik ihtilalinden sonra Türkistan'da Bolşevizm düşünceleri genişlemeye başlamış ve bazı Buharalı Ceditçiler tarafından da kabul görmüştür. YB arasında bu düşüncelerin şekillenmesiyle farklı gruplar arasında iki parti kurulmuştur. 1919 yılında Türkistan'da kurucu üyelerini Rusların oluşturduğu Türkistan Komünist Partisi (TKP) kurulmuş ve bazı Türkistanlı aydınların bu parti içerisine dahili sağlanmış. 1919 yılında Buhara Komünist Partisi de kurulmuştur.

Bu olayların merkezinde yer alan en önemli isimlerin başında gelen Feyzullah Hocayev genç yaşına rağmen siyasi faaliyetlerini güçlü bir şekilde yönlendirebilmiştir. YB'nin başarısız olmasından sonra siyasi oluşumlarında gidilen değişimler Feyzullah Hocayev'in Yaş Buharalılar Partisi kuruculuğunu üstlenmesi ile mücadelede farklı yollarla aynı sonuca ulaşılmak istenmiştir. Taşkent'ten sonra Moskova'ya gitmiş olan Hocayev yolculuğu sırasında Rus birlikleri tarafından casusluk suçlamasıyla gözaltına alınmış daha sonra gerçeklerin ortaya çıkmasıyla serbest kalmıştır. Bu olay Z.Velidi Togan'ın "Hatıralar" adlı eserinde Kendisinin ağzından şu şekilde aktarılmaktadır (Togan, 2015: 187) :

" Temmuz ayı sonunda bir hâdise oldu, 1920'de Buhara inkılabından sonra, orasının İnkılap hükümetinde Merkez Şurası reisi olacak olan Osman Hoca ile yine bu hükümetin İcra Komitesi reisi olacak olan Feyzullah Hoca, Türkistan'dan Moskova'ya gitmekte iken Dutov'un emniyet subayları tarafından yakalanıp Bolşevik casusu olarak suçlandırılmış ve Orenburg hapisanesine kapatılmıştı. Bunlar da kendilerini şahsen bildiğimi Dutov hükümetine bildirmişler, bu hükümet de bir müddet sonra bunu bana bildirdi. Bende onları hapisten çıkartıp kervan-saray'a aldım. Eskiden de Moskova'da ticarethaneleri olan bu iki zat Buhara'nın zenginlerinden tüccar ve genç Buhara rehberlerindendiler. Bunlardan da Buhara ahvali hakkında کافی derecede malumat aldık. Her ikisi Moskova'ya varmak umudiyle o zaman Kızılardan kurtarılmış olan Kazan'a gittiler." ...

Moskova'daki muhacirlik döneminde Feyzullah Hocayev, 1918 yılının ekim ayında Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetinin, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSR) hükümeti huzurundaki Muhtar temsilciliği yanında Yaş Buharalılar partisinin bölümünü oluşturmuştur (Alimova, 1999: 151). Mart ayındaki olayların neticesiz kalışından sonra YB komitesi başkanlığını bırakarak Moskova'ya gitmiş olan Feyzullah Hocayev Ocak 1920'de Taşkent'e geri dönmüş ve "Yaş Buharalılar Partisi'ni" kurmuştur (Hatunoğlu, 2016b: 221).

1918-20 yılları arasında Buhara Emirliğinde yarı özerk bir yönetim var olsa da Rusların Buhara'yı tamamen işgal etmek için gereken şartlara ve müsait zamana ortam oluşturduğu, dönemin tarihi kaynaklarında belirtilen önemli bir noktadır. Yaş Buharalılar taktiksel amaçlarını gözeterek Bolşeviklere yanaşmış, Bolşevikler ise Yaş Buharalılardan Buhara Emirliğini yıkmak için faydalanmıştır. Genç Buharalıların Emir'e karşı giriştiği mücadelenin Emir'in Genç Buharalılara verdiği ağır cezalar ve ölüm fermanlarından sonra artmış olması ve Emir'in etrafındaki çöküşe karşı tepkisiz oluşu bu sürecin zeminini oluşturmuştur. En başta sadece Buhara'daki siyasi düzene karşı tepkili olan YB, 1918 olaylarından sonra Emir Alim Han'a ve onun düzenine karşı mücadele etmişlerdir. Bunlara sebep olarak Emir'in verdiği sözlerde durmaması, halka karşı sorumluluklarını yerine getirmemesi ve Genç Buharalılara uygulamış olduğu ağır yaptırımlar gösterilebilir.

Buhara Emirliği'ne karşı uygun şartları yeniden sağlayan Rus Kızıl orduları ikinci defa 1920'nin Ağustosunda harekete geçmiştir. Türkistan Cephesi komutanı M. V. Frunze 12 Ağustos 1920 yılında ordusuna emir vererek Buhara Emirliği'nin işgal planlarının kararını vermiş, 25 Ağustos tarihinde yeni bir kararla Kızıl Ordu'nun 28 Ağustos gecesinde Buhara işgaline başlayacağını bildirmiştir (Hayit, 2000:163). Bu müdahaleyi halka yardım ve Yaş Buharalılara Emir ile mücadelelerinde destek vermek kılıfı altında yürütmüşlerdir. Milliyetçi ve inkılapçı grubun lideri Feyzullah Hocayev ve arkadaşları Buhara'da Emir'in bir darbeye baştan indirilmesini ve Kızıl Ordunun bu olaya şahsen müdahil olmamalarını isteseler de Bolşeviklere düşünce olarak yakınlaşan "İştirakiyyun" grubu buna karşı gelmiş ve Kızıl Ordu ile birlikte bir askeri harekati desteklemişlerdir (Andican, 2003: 76-77).²³

Buhara Emirliğinde 2 Eylül 1920'de biten işgalde şehir günlerce Rus birliklerinin yağma ve yıkımına maruz kalmıştır. Buhara'nın işgali sırasında Buhara halkı katliam derecesinde yok edilmiş, Buhara'da kütüphaneler yakılmış, medreseler yıkılmıştır. Şehrin ateşe verilmesinden sonra Feyzullah Hocayev'in

²³ Buhara ceditlerinde fikir ayrılıklarının başlamasıyla oluşturulmuş iki gruptan; ilki Feyzullah Hoca'nın başkanlık etmiş olduğu Milliyetçi ve İnkılapçı grup, diğeri ise Mirza Abdulkadir Muhiddinoğlu ve Kazanlı Necip Hüseyin'in liderlik etmiş olduğu Bolşevizm'i benimseyen "İştirakiyyun" grubudur. Ayrıca bkn. A. Recep Baysun, Türkistan İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, sayfa 50.

Buhara'ya gelerek yangınların söndürülmesi için verdiği uğraşlar sonuç vermiştir (Hatunoğlu, 2016b: 228). Bu olaylara Yaş Buharalılarının müdahaleleri yetersiz kalmıştır.

Emirin Buhara'yı terk edip Doğu Buhara (Düşenbe) topraklarına çekilmesinden sonra Feyzullah Hocayev başta olmak üzere YB süratle şehirde düzeni sağlamaya girişmişlerdir. Daha sonra 1921 yılında yanındaki maiyetiyle birlikte yardım bulabilmek için Afganistan'a geçen Emir Said Alim Han ömrünü burada geçirmiş ve yeniden Buhara'ya dönememiştir.

3.3. Feyzullah Hocayev'in Siyasi Hayatı (1920-1937)

6 Ekimde kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nde (BHC) Merkez komitesi kararıyla hükümet başkanlığına Mirza Abdulkadir Muhitdinov Cumhurbaşkanı, Feyzullah Hocayev İcra komite başkanı ve hariciye nazırlığı görevine gelmiştir (Togan, 1981: 406). Diğer hükümet yetkilileri ise Feyzullah Hocayev tarafından belirlenmiş, Osman Hoca; Maliye Nazırı, Kari Yoldaş; Maarif Nazırı, Abdülhamit Arif; Harbiye nazırı, Mükemmeleddin; Adliye Nazırı, Ata Hoca, Dahiliye Nazırı olarak ilk hükümette görev almıştır (Baysun, 2001: 50-51). Feyzullah Hocayev başkanlığındaki "Nazırlar Şurası" o zamanda dünya genelinde en eğitimli ve yaş ortalamaları bakımından genç kişilerden oluşturulmuş hükümetlerden birisi olarak sayılan örneklerdendir (Halimov,2005). Hocayev bu göreve geldiğinde henüz 24 yaşındadır.

Feyzullah Hocayev başbakanlık görevinde etkin rol almıştır. Hükümeti kurduktan sonra bölgedeki düzeni kontrol edebilmek için çalışmalara başlanılmış ve Osman Hoca'ya Doğu Buhara'daki "Basmacıları" kontrol etmek ve olaylara hakim olması için tüm yetki verilmiştir.

Feyzullah Hocayev Buhara'nın bağımsızlığına erişmesi için Kızıl ordunun çekilmesi için çabalamıştır (Halimov, 2005). Buhara'da Emirlik yönetiminden sonra iç işlerde kullanılmak üzere Rusların denetimiyle on bin gibi cüzi miktar Buhara askeri gücünü oluşturmuştur. BHC hükümeti zor koşullar içerisinde olmasına ve Rusların yoğun baskılarına rağmen şaşılacak derecede etkili bir yönetim anlayışı ortaya koymuşlardır (Andican, 2003: 53). Rusya'nın BHC

üzerinde istediği gibi düzen kuramamış olması Sovyet Hükümetinde tedirginlik yaratmıştır. BHC hükümetinin Doğu Buhara'daki Basmacı gruplarla olan ilişkileri iki hükümet arasında anlaşmazlıkların asıl sebebi olmuştur.

Buhara'nın ikinci kurultayı Eylül 1921'de toplanmış ve Feyzullah Hocayev'in başkanlık ettiği bu kurultaya halkın katılımı da sağlanmıştır. İlk kurultaydan; ortam, katılım ve işlenen konular bakımından farklı olarak toplanmış olan bu kurultayda BHC'nin iradesi ve alınan kararlarda bağımsız olunmuştur. Hükümetin başındaki isimler Feyzullah Hocayev ve Mirza Abdulkadir arasında anlaşmazlıklar²⁴ ikinci kurultay ile çözümlenmiştir. Feyzullah Hocayev'in yeniden Başbakan olduğu kurultayda, Osman Hoca Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve yeni hükümet Feyzullah Hocayev tarafından kurulmuştur.

İkinci Buhara hükümeti göreve başladıktan kısa süre sonra Sovyet Rusya ile anlaşmazlık yaşamış ve Rusya'nın yaptırımlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Basmacıların faaliyetlerini arttırması üzerine Osman Hoca durumu yakından incelemek için Duşanbe'ye gitmiştir. Duşanbe'de Osman Hoca bir görüşme esnasında Rusların askeri yönetimiyle uyuşamamış, garnizona el koymuş ve çatışmanın büyümesi üzerine halkı direnişe davet etmiş, Rusların bu olay karşısında askeri kuvvetlerini arttırmasıyla Ali Rıza Bey'le birlikte Afganistan'a geçmek mecburiyetinde kalmış, Sovyet Rusya, BHC hükümetine Osman Hoca'yı hain ilan eden sert uyarılar vermiştir (Andican, 2003: 94-95).

Hocayev'in siyasi hayatının en mühim olaylarından birisi olarak yine bu dönemde yaşanmakta olan iç siyasetteki çekişmeler ve sağ-sol da diyebileceğimiz grupların Hocayev'e karşı sergiledikleri tutumlardır. Hocayev açısından en

²⁴ Togan'ın *Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinde ve Buhara'da bulunan Osmanlı Subaylarının raporlarında Feyzullah Hocayev ve Mirza Abdulkadir Muhiddinov anlaşmazlığının ikili arasındaki kişisel problemler ve iktidar hırsından kaynaklandığı şeklinde anlatılmıştır. Hatta ikili arasındaki mücadelenin silahlı çatışmaya dönmek üzere olduğu belirtilirken, kaynakta Rusya'nın Feyzullah Hocayev'e destek olmasıyla Muhiddinov ve muhitindeki silahlı adamlarının Basmacılar safına geçtiği bilgisi yer almaktadır. Bunun üzerine Muhiddinov'un görevinden alındığı yerine Osman Hoca'nın getirildiği söylenmektedir. Bazı kaynaklardan çıkarım yapılan bilgilere göre ise Muhiddinov'un Basmacılar tarafına yakınlığı ve bağımsızlığa olan desteği Rusların dikkatini çekmesi sebebiyle Muhiddinov'un Cumhur reisliğinden alınmasıyla çözüme varılmıştır. Yine Togan'dan elde edilen bilgilere göre; "Mirza Abdulkadir ve Feyzullah Hocayev grupları arasında devam eden mücadelede o güne kadar güya her iki tarafı tutuyor gibi görünen Ruslar, 27 Eylül'de Feyzullah Hocayev tarafını tuttuklarını resmen açıklamışlardır. Çünkü Feyzullah Hocayev Ruslarla daha fazla münasebet içerisinde olan isim olmuş, ayrıca Buhara şehrinin kilit isimlerinden olması da bu kararda etkili olmuştur. bkz. Togan, *Hatıralar*, syf. 329).

meşakkatli zamanlardan olan ve genç Cumhuriyet de, zorlu iktisadi güçlüklerin yaşandığı 1921 yılında; iki gruptan sol komünistler hükümeti Buhara'nın iktisadi koşullarına, halkın bilinçlik düzeyine yeterli itibar vermediği düşüncesinde olup, “Genç Cumhuriyet’te” komünistik düzeni hakim kılmak peşinde iken, Buhara Komünist partisinde sağ grup saflarındakiler ise BHC'nin uluslararası işlerde bağımsız hareket etmesini talep edip RSFSR ve Kızıl Ordu'ya ve Sovyet Rusya'ya karşı durmuşlardır (Eşanov, t.y).

Yine aynı döneme denk gelen Enver Paşa'nın Buhara ziyareti Feyzullah Hocayev'i Ruslara karşı ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir. Bu ziyaret esnasında Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nın Duşanbe'de bulunuyor olması sebebiyle Enver Paşa diğer hükümet görevlilerince karşılanmış, fakat Feyzullah Hocayev Ruslara karşı tedbirli olmak amacı ve hükümetin nazik durumu nedeniyle Paşa'ya karşı temkinli muamelede bulunmuş, ertesi gün sınır şehri olan Kerki'yi kontrol bahanesi ile yola çıkmış, buradan Osman Hoca'ya Paşa'nın geldiğini bildirmiştir (Bademci, 2008b: 30). BHC hükümetinin Enver Paşaya olan hürmeti Rusların BHC'ye kesin uyarı vermesine neden olmuş, BHC hükümeti başkanı Feyzullah Hocayev Sovyet isteğini Hükümetine bildirmiş ve Feyzullah Hocayev, Abdülhamid Arif ve Ata Hoca tarafından alınan kararla durum Enver Paşaya bildirilmiştir. Alınan bu karardan sonra Feyzullah Hocayev ve arkadaşları Enver Paşa'ya giderek Sovyet isteğini bildirmiş; Paşa'nın meseleyle bizzat ilgileneceğini ve bunun için Kagan'a gideceğini söylemesi üzerine Feyzullah Hocayev *“Paşa'nın Kagan'a gitmesinin münasip olmayacağını, Bolşevik ajanlarının kendisine zarar vermeleri ihtimalinin söz konusu olduğunu, görüşmeyi kendilerinin tavassutu ile başka bir yerde yapılabilmesinin belkide mümkün olabileceğini ifade etmiştir.”* (Bademci, 2008b: 36).

Enver Paşa'nın Buhara da oluşu Ruslar tarafından onay görmeyen bir vaka olmuş, bu olay ve Paşa'nın Buhara'daki faaliyetleriyle ilgili gelişmeler Ruslarca sıkı takip edilmiştir. Hükümet başkanı Feyzullah Hocayev ve BHC hükümeti bu konuyla ilgili olarak Moskova hükümetin tarafından kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Ali Bademciden alınan şu bilgiye göre (Bademci, 2008b: 39):

“ 7 Kasım'da Bolşevik İhtilalinin 4. yılı etkinliklerinin Buhara'da kutlandığı gün Enver Paşa Feyzullah Hocayev ile beraber kutlamalara iştirak etmiş ve burada bir konuşma yapmıştır. Rus temsilci Yurinev Hocayev ile aynı gün yapmış olduğu görüşmede Paşanın

Moskova'ya döneceği tarih hakkında bilgi almıştır. Hocayev Paşa'dan almış olduğu malumata göre 8 Kasım'da bir ceylan avına çıktıktan sonra Paşanın en geç iki gün içinde Moskova'ya gönderilmesinin temin edileceğine, binaen endişe edilmemesi gerektiğini söylemiş ve bu durumdan Paşa'yı haberdar etmiştir."

Ruslara Buhara'nın yönetimine müdahale edebilmek için yeterli sebep oluşturmuş olan bu olaylar, Feyzullah Hocayev ve hükümeti istemedikleri kararları almak durumunda bırakmıştır. Hocayev, Rusların hiçbir gerekçe kabul etmeden Buhara hükümetine yapmış olduğu baskıya çözüm üretememiş ve yaşanan olaylar onu Rusların isteği doğrultusunda yönlendirmiştir.

Türkistan'ın önde gelen aydınlarından Z. V. Togan'ın Feyzullah Hocayev ile bir görüşmesinden aktarmış olduğu şu konuşması (Andican, 2003: 96); *"Enver de sen de, Basmacılar geçecek olursanız biz açık mücadele edeceğiz. Size mensup olan şüpheli adamları işten çıkaracağız. Arifov'u harbiye nazırlığından atmamı Ruslar zaten istiyorlar. Bunları bilmiş ol. Yani belki bundan sonra seninle görüşemeyeceğiz. Muhakkak ki sert hareket edeceğiz. Mamafiş Sultanov yerinde kalır. Onun vasıtası ile muhabere yolu açıktır"*²⁵ Feyzullah Hocayev ve hükümetin içinde olduğu durumu açıkça belirtmiştir. Togan bu olayı hatıralar kitabında anlatırken, Hocayev'in konuşmasından sonra ağladığını ifade etmiş; *"O elbette Enver Paşa'nın Basmacılar geçmek işini ciddi olarak düşündüğünü duymuş, benim de bunu kendisine söylemekten çekindiğimi görünce, aramızda derin bir uçurumun hasıl olduğunu, artık eski dostlarına ve arkadaşlarına karşı Ruslarla birlikte amansız savaşacağını düşünerek dehşet içinde kalıyordu. Ağlaması da bundandı her halde."*... diyerek Hocayev'in hissiyatı hakkında bu cümleleri kullanmıştır

²⁵ Bu olay Enver Paşa'nın Buhara'da bulunduğu dönemde cereyan etmiştir. Enver Paşa'nın Buhara'da Basmacı hareketini destekleyen kişilerle temasa geçmesi ve bunu üstüne kurulan planlar Rus hükümetinin dikkatini buraya yoğunlaştırmasında etki etmiş, bu sebeple de BHC Başbakanı Feyzullah Hocayev'e konunun çözüme ulaştırılması için Ruslarca uyarı verilmiştir. Olayın tamamı Z. V. Togan'ın Hatıralar adlı eserinde şu şekilde not edilmiştir:

" Ben Buhara'dan ayrılacaktım. Feyzullah Hoca'dan at istemiştim. O da sabah 9'da Emir'in Sitare-i Mah-i Hassa Sarayına gelmemi isteyip haber gönderdi. Bu Emir'in Yeni Saraylarından biridir. Ben geldikten az sonra Feyzullah Hoca Saraya geldi. ... At meselesini hallettikten sonra Feyzullah beni içeriye aldı. İşte orada Türkistan'da kat'i kararlar almama sebep olan konuşmalarımız oldu. Feyzullah Hoca " Enver Paşa burada ne yapıyor? Seninle konuştuklarını işitmek istiyorum." dedi. Ben de Afganistan'a gitmek veya Berlin'e dönmek fikirleri arasında mütereddit," dedim. Feyzullah Hoca: " Moskova'da iken Stalin tekrar senin ismini andı. Martta gördüğümde ateş püskürüyordu. Şimdi ise dönersen yine eskisi gibi hürmetle kabul edeceklerini söyledi. "Sen bilirsin" dedi. Ben de: "Benim için artık dönmek yok. Belki de dış memleketlere gideceğim. O, "Enver de sen de Basmacılar geçecek olursanız biz açık mücadele edeceğiz. Size mensup şüpheli adamları işten çıkaracağız. Arifov'u Harbiye'den atmamı Ruslar zaten çoktan istiyorlar, bunları bilmiş ol. Yani belki bundan sonra seninle görüşemeyeceğiz. Muhakkak ki sert hareket edeceğiz. Mamafiş Sultanov yerinde kalır. Onun vasıtasıyla muhabere yolu açıktır" dedi ve ağladı. ... (Bkz. Z.V. Togan, Hatıralar, syf. 335-336.)

(Togan, 2015: 336). Bu olaylardan sonra Feyzullah Hocayev idaresindeki BHC 1922 yılını karışık bir süreçte geçirmiş fakat devlet işlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Feyzullah Hocayev milliyetçilik ve bağımsızlık hisleriyle geleceği inşa etmeye çalışsa da, Ruslar karşısında mücadelesini komünizm çerçevesinde ilerletebilmiştir. Hocayev Bolşeviklerin komünist düşünceleriyle bağdaşmasa da Rusların desteğini mücadelesinin devamı için gerekli gördüğünden onlarla birlikte hareket etmiştir. Ölümünden önce “Ben Emirliğe karşı Bolşevik sıfatında savaş vermedim, Ben Buhara’yı burjuvazice²⁶ yeniden düzenleme taraftarı idim. ” (Koltoroyeva, t.y) diyerek bu konudaki düşüncesini ve hislerini anlatmıştır.

Hocayev’in komünist partisi içerisinde kendi düşüncelerini özgürce ve açık bir şekilde dile getirmesi sonraki süreçte Bolşevikler için büyük sorun teşkil etmiş ve Hocayev’in gözden çıkarıldığı dönemde bu durum kendisine karşı kullanılan büyük bir koz olmuştur. Feyzullah Hocayev’in BHC milliyetçilik temelinde şekillendirmek isteği ve bunun için yapılabilecek her şeyi yapacak olması Sovyetler tarafından komünistlik dışı faaliyetler olarak değerlendirilmiştir. Sovyet Rusya Hükümetinin Buhara’daki temsilcisi Kuybişev’in 1922’de “Feyzullah Hoca grubu için komünizm ideal olarak kabul edilmemektedir. Benim fikrime göre Komünizm Feyzullah ve arkadaşlarına kendi hakimiyetlerini muhafaza için gereklidir.” beyanatını vermiştir (Hayit, 1975: 266).

BHC yönetiminde, Sovyet Rusya’nın müdahalelerinden kaçmaya çalışılması düşüncesi komünist olarak adlandırılırsalar bile herkes tarafından kabul görmüş ve uygulamalar ve devlet düzeni bu düşünceye bağlı biçimde yapılmaya çalışılmıştır. Cumhurbaşkanı Mirza Abdulkadir ve bazı hükümet görevlilerinin İstiklalcilik Hareketi’nin liderleriyle gizli görüşmeler yapması Rusların bu konuya dikkat kesilmelerine neden olmuş ve BHC yetkilileri üzerinde baskı kurmak için komünistlik üzerinden etkili olmaya çalışmışlardır.

²⁶ Buhara Ceditçilik Hareketi içerisinde yer almış olan aydınların hemen hepsi Orta sınıf Zanaatkar, tüccar, eğitilmiş ve mal varlığı olan kişilerdir. Cedit hareketi başta Buhara topraklarında Emirlik rejimine karşı değil düzenin işleyiş şekline karşı başlamış fakat Emir’in Bu harekete olan olumsuz yaklaşım ve şiddet eylemleri Ceditçilerin bizzat Emirliğe karşı mücadeleye girişmesinde etkili olmuştur.

Basmacılık hareketinin devam ettiği yıllarda Ceditçilerin önde gelen isimleri el altından da olsa destek vermeye çalışmışlardır. Mahmud Halimov'un makalesinden edinilen bilgilere göre (Halimov, 2005); *“1919 yılında Taşkent'te Münevver Kari tarafından “Milli İttihad” teşkilatı oluşturulmuş, Münevver Kari'nin BHC'de maarif nazırı olmasıyla bu teşkilatın merkezi Buhara'ya taşınmış ve 1920 yılında Yaş Buharalılar tarafından yeniden düzenlenmiştir. Amaç Buhara cumhuriyeti ve genel olarak Türkistan bölgesini “Sovyetleştirme” etkisinden korumak ve gerçek anlamda bağımsızlığa ulaşmak olarak belirlenmiştir. Bu maksatla gizli ve belirli yöntemlerden faydalanılış göz önünde tutulmuştur. “Milli İttihad” teşkilatına Feyzullah Hocayev, Ataullah Hocayev, Abdurrauf Fitrat, Muincan Aminov, Mukammil Burhanov, İbad Hocayev ve başkaları İstiklalcilik Hareketi liderleriyle temas kurarak onlara fikirsel olarak yöneticilik etmişlerdir.”*

BHC hükümeti ve Feyzullah Hocayev başkanlığında Buhara'da millileşme süreci başlamış ve bunun her alana yayılması için çalışılmıştır. Hükümetin yetkileri; su kaynaklarının, büyük özel mülklerin ve kullanılmayan arazilerin millileştirilmesi, istimlak edilen arazilerin yoksul köylülere dağıtılması ve kullanımı köylülere ait olmak üzere toprağın verimli şekilde ekilmesi için yeni yöntemlerin belirlenmesi ve milli eşitliğin teşekkül edilmesi şeklinde programlanmıştır (Chatterjee, 2002: 776). Ayrıca eğitime bu programların en merkez noktasında yer verilerek Buhara'nın modern Avrupa eğitim sistemine denk bir sistem işlenmeye başlandı. Bu çalışmalar kapsamında birçok öğrenci Moskova ve Almanya'ya eğitim için gönderilmiştir.

Feyzullah Hocayev'in büyük önem verdiği eğitim sistemi, Buhara'nın geleceğini kuracak modern ve üreten gençliğin temeli olmuştur. Feyzullah Hocayev başkanlığında yurt dışına eğitim için öğrenci gönderme çalışmalarına hız verilmiş ve bu görev için Yaş Buharalılarının önde gelen isimleri vazifelendirilmiştir. 1921- 22 yıllarında 60 veya 70 kadar öğrenci Almanya'ya gönderilmiş, yine resmi veya gayri resmi yollarla Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'da çok sayıda öğrenci yollanmıştır (Andican, 2003: 85). Öğrencilerin Almanya'ya götürme ve buradaki okullara yerleştirme vazifesi Feyzullah Hocayev tarafından Abdulvahid Burhanov ve Almanya'dan Buhara'ya gelen Tatar aydın Alimhan İdrisiy ve A. Kemnitskiy'den oluşturulmuş komisyona teslim edilmiştir (Halimov, 2005:).

Yine Moskova'da Buharalı öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması için merkez kurulmuştur. 35'i kız olmakla birlikte toplamda 290 öğrencinin barındığı bu merkezde, Feyzullah Hocayev Moskova'ya her gidişinde Moskova'da eğitim gören bu öğrencilerle görüşmüş, onlarla yakından ilgilenmiştir (Hatunoğlu, 2016:249). 1922 yılında sağlık problemlerini sebep göstererek Almanya'yı ziyaret eden Feyzullah Hocayev ülkenin bu şehirlerinde eğitim alan öğrencilerle görüşmüş ve bu ziyareti sırasında Alman yetkililerle görüşmeler yapmış öğrencilerin süresiz oturum izni almasını sağlamıştır (Andican, 2003: 264-65).

Almanya'ya ve Moskova'ya gönderilen öğrenciler sürekli olarak Hocayev'in gözetimi altında olmuşlardır. Onları bu merkezlere ziyaret eden Hocayev eğitimleri için her türlü maddi-manevi desteği sağlamaya çalışmıştır. Feyzullah Hocayev yönetiminde Buhara ve Türkistan'dan Almanya'nın Berlin, Dresden, Bonn, Haydelberg, Dormstadt gibi şehirlerinde çeşitli yüksek ve orta dereceli okullarda makine sanayii, kimya, dokuma, iktisat, ziraatçılık, tıp, tarih, felsefe, pedagoji, genetik bilimi, mühendislik vs. gibi alanlardaki vasıflı kadrolarda görevlendirebilmek adına eğitim almak için erkek ve kız karışık öğrenci grupları gönderilmiştir (Halimov, 2005).

Hocayev'in çaba gösterdiği diğer bir alan da milli askeri unsurları düzenlemek üstüne olmuştur. Kızıl Ordu'nun Buhara'nın işgalinden sonra müdahale alanı BHC hükümetinin kontrol sağlamsıyla kısıtlanmış, buna karşı Ruslar tarafından Buhara Halk Cumhuriyetinin askeri unsurlar kaldırılarak sadece hükümete bağlı az sayıda polis birimlerinin kolluk kuvveti şeklinde düzenlenişine izin verilmiştir. 1923 yılında "Buhara Komünist Partisi" toplantısında askeri düzenlemeler ile ilgili konularda görüşülmüş ve bu talep Sovyet hükümetinin tepkisine neden olmuştur.

1922 yılındaki sıkıntılı süreçle beraber Rusya'nın BHC hakkındaki nihai niyeti gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Sovyet Rusya'nın BHC'ni Sovyetleştirme cihetindeki baskıları 1922-23'de artmış, bu duruma karşı çıkan vekiller ve yöneticiler görevlerinden uzaklaştırılmıştır (Hatunoğlu, 2015: 28). 1923 yılında Rus Komünist Partisinin (RKP(B)) yaptığı bir toplantıda Stalin tarafından bir grup Türkistanlı yerel komünistler Basmacılar ve Zeki Velidi ile gizli bağlantı

kurdukları gerekçesiyle suçlanmış, bunlardan biri de Feyzullah Hocayev olmuştur (Halimov, 2005: s.s.y).

1923 yılında Sovyet Rusya askerleri tarafından BHC hükümetinin üyeleri tutuklanmış, Feyzullah Hocayev Moskova'ya götürülmüştür (Hayit, 1975: 266). Feyzullah Hocayev'in en yakın vazife arkadaşlarıyla Ataullah Hocayev, Fıtrat, Sattar Hocayev, Muincan Amirov gibi önceki Yaş Buharalı Ceditlerden olan isimler görevlerinden uzaklaştırılarak Buhara Cumhuriyeti sınırları dışına çıkartılmıştır (Alimova, 1999: 155).

Feyzullah Hocayev'in siyasi başarılarını göz ardı edemeyen Sovyet hükümeti Hocayev'in kendi siyasetlerine uygun davranacağını teyit ettirmiş, onu 1924'te ilan ettikleri Sosyalist Buhara Halk Cumhuriyeti başkanlığına getirmiştir. Yine 27 Ekim 1924'te Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kaldırılmış ve Buhara Halk Cumhuriyeti toprakları Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan SSCB olarak ilan edilmiştir (Hayit, 2000: 165).

28 yaşından itibaren Özbekistan Cumhuriyeti hükümetinin başkanlığına seçilmiş olan Hocayev aynı zamanda SSCR Merkezi İcra Komitesinin altı başkanından biri (bugünkü şekliyle söylemek gerekirse Cumhurbaşkanı), Türkistan ve SSCR askeri- devrim konseylerinin üyesi olarak da vazifeler üstlenmiştir (Tillayev, t.y). Hocayev aynı zamanda Türkfront devrimci askeri sovyetinin üyesi ve Buhara Kızıl ordusunun komutanı olarak görevlendirilmiştir (Zaripov, t.y). 1920-30 yıllarında kendisinin yönetim kurallarını belirlemiş olan Komünistler partisinin sıralı kongrelerine ve buna benzeyen Şuralar toplantılarına Özbek halkının vekili sıfatında iştirak etmiştir (Kasimov, t.y).

Rusların parçalama politikalarına engel olamayan Feyzullah Hocayev milli menfaatler için onlardan faydalanma yoluna gitmiş, 1924 yılında yaptığı bir konuşmasında şöyle söylemiştir (Hayit, 1975: 266-67).

<< Eğer 2,5 milyon Buhara Özbekleri, Türkistan Özbekleri ile birleştirilse ve bir Özbek Cumhuriyeti kurulsa kötü mü olacaktır? Eğer Özbekleri Harezmi ve Türkistan'dan ayırarak bir Özbek Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti kursak ve bunun başkentini Semerkant yapsak bu gelişmemiz için faydalı olmaz mı? Bu esasta tarihi hata ve kabahatleri ortadan kaldırmış olacağız ve Buhara Emiri ve Rusya Çarı arasında meydana getirilen hudutları ve anlaşmaları yok etmiş olacağız. Bununla bizler kendi öz devletimize sahip olacağız; Bu devlet ise devletler hukuku esasında yaşayacaktır.>>

Göreve başladıktan hemen sonra yeni hükümeti oluşturan Feyzullah Hocayev Buhara'nın başbakanı olarak halkın problemlerinin devlete sağlıklı şekilde ulaşabilmesini sağlamak için siyasi kurum ve kuruluşlarını düzenlemiştir. Köylerde ve nahiyelerde yerel kurul veya konseylerin işleyişini düzenlemiş ve onları iyileştirmiştir (Zaripov, t.y). Buralardaki meclislerin hükümeti temsil etmesi, Hocayev'in konu üstünde titiz davranmasına sebebiyet vermiştir.

Özbekistan SSCB başkanlığına getirilen Feyzullah Hocayev kendi tecrübeleriyle yeni devletin düzenlenmesi işine 1925 yılından itibaren kaldığı yerden devam etmiştir. Feyzullah Hocayev rehberliğinde Özbekistan Devleti'nin iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasi olarak her yönden ilerleyişi ve sağlam bir yönetim anlayışı için yeni düzenlemelere girişilmiştir.

Hocayev 1925 yılında bir kurul toplantısında devlet kuruluşu aşamasında üstlerine düşen vazifelere dikkat çekerek; en mühim meselenin kışlaklardaki (köylerdeki) halkın ve emekçilerin devlet kuruluşuna katılmasını sağlamak olduğunu söylemiş, bunu kendi siyasetlerinin en önemli muammalarından biri olarak değerlendirmiştir (Sadikov Y.,1996). 1925 yılından itibaren Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşması için hayal kuran Hocayev bundan sonra memleketteki iç sorunları düzene sokmak, halk ekonomisini yükseltmek için çalışmıştır (Halimov, 2005). Halkının kendi ekonomik özgürlüğüne kavuşması adına adımlar atan Hocayev fabrikalaşma ve makineleşme alanlarını hızlandırmak suretiyle köylerdeki tarımsal işçiliği de düzene koymaya çalışmıştır.

Kendisi ekonomik faaliyetlerdeki planlamaları önceden yapıp, kapital kuruluş, pamukçuluk, hayvancılık, arpa-buğday yetiştiriciliği, sulama gibi köy işletmelerinde çalışmaları makineleştirme ve ilmi başarıları işleyip yürürlüğe koyma meseleleriyle düzenli ve verimli bir şekilde uğraşmıştır (Zaripov, t.y). Ekonominin millileşmesi, işletmelerde makineleşmeyle beraber üretimin artması ve halkın ekonomik gücünü artırarak modern bir devlet olma aşamasında ilerleme kaydedilmesini amaçlamıştır. Hocayev Özbek köylerinin geçmişteki durumunu ifade ederken; *“Bizim evlerimiz abat (mamur) olup gitmekte, yeni şık, kireçlenmiş, parlak, tahta pollik?, sobalı ve havadar evler olarak görülmekte. Kolhozcuların kendi evlerini masa, sandalye, karyola ile donatmaktalar. Şimdi bizim bütün köylerimizde yeni okullar mevcut, onlarda genç nesil eğitim görmekte, yeni kulüpler kurulmakta,*

kütüphane, kiraathane, tiyatrolar ve vesaireler kurulmakta (Zaripov, t.y).” diyerek modernleşmenin gerekliliğini anlatmak istemiştir.

Eğitimin artarak devam etmesi için ilk dönemden itibaren durmadan faaliyet göstermiş olan Feyzullah Hocayev’in 1920-22 yılları arasında yapmış olduğu çalışmalardan daha önce bahsetmiştik. Yine ilk BHC dönemlerinde Moskova’daki eğitim alan öğrencilerin mağdur olmaması için Feyzullah Hocayev’in katkılarıyla “Maarif Evi” açılmıştır. Buhara’da 1922-24 yılları arasında birkaç tane genel eğitim mektebi, bilim yurtları ve kursları açılmıştır (Zaripov, t.y).

Geleceği şekillendirirken toplumda kadınlara düşen sorumluluğu iyi bilen Feyzullah Hocayev kızların okumasına büyük önem vermiştir. 1922 yılında Almanya’daki gezisinde öğrencilere dair düşüncelerini Buhara Ahbarı isimli gazetede “Berlin’den Mektuplar” başlığı altında anlatan Hocayev makalesinde kız çocuklarının eğitimi konusuna dikkat çekerek, kadınların eğitilmesini vurgulamış, Almanya’da eğitim gören genç kızların hepsinin isimlerini saymış ve Türkistan’da kız çocuklarının eğitimini teşvik etmiştir (Andican, 2003: 265). Kadınların özgürleştirilmesi ve çağdaş dünyada çağdaş kadınların yetişmesi için her fırsatta bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır. Yurt dışına eğitim için gönderilen öğrenciler arasında kızlarda yer almıştır.

Rusların Türkistanlı gençlerin Moskova dışında eğitim görmelerinden rahatsızlık duyması Feyzullah Hocayev’i kararlarından alıkoymamıştır. Örneğin şura görevlilerinden B. Kuybişev Feyzullah Hocayev’den 1922 yılına kadar Almanya’ya gönderilen öğrencilerin geri dönmelerini isteyerek onların Moskova’da eğitimlerine devam etmelerini istemiş Hocayev bu istek karşısında hoşnutsuzluğunu kesin bir dille bildirmiştir (Halimov, 2005).

Yine Buhara’da eğitim adına 32 tane ilkokul ve ota okul, 11’den fazla çocuk evi, iki tane öğretmen hazırlama enstitüsü, pedagoji kursları, meslek okulları, müzik okulları ve az eğitim almışlar için açılmış kurslar düzenli işler yapılmıştır bu dönemde (Zaripov, t.y). Ayrıca 1931 yılında Feyzullah Hocayev’in girişimleriyle Sovyet tarzında ilmi-gözlem enstitüsü kurulmuş, bu enstitü genç alimler yetiştirebilmek adına master öğrenimi bölümleri açılmıştır (Zaripov, t.y). Yurt dışına gönderdiği öğrencilerin ülkedeki yetersiz gördüğü alanlarda özellikle

tarım, sanayi ve makine alanlarına yönelmelerini ve bu alanlarda deneyim kazanarak ülkenin gelişimine katkı sağlamları için onları teşvik etmiştir.

1937 yılı Mayıs ayında Semerkant'ta Özbekistan alimlerinin birinci kongresi gerçekleştirilmiş, bu büyük toplantıya Cumhuriyetin tanındık isimlerinden Kari Niyazi, Sadriddin Ayini, İbrahim Müminov gibi fen- kültür erbabları ve Petersburg, Moskova, şehirleri ile başka kardeş memleketlerden gelmiş büyük alimlerden 180 delege katılmış, burada Hocayev katılımcılara yaptığı tebrik nutkunda; Harezmi vahası ve Karşı bozkırını ilmi-pratik esasta özleştirir meselelerinde alimlerin itibarını celb etmiştir (Zaripov, t.y).

Sanatsal faaliyetleri yakından takip eden Hocayev bu yönüyle de takdir kazanmış bir devlet adamı olmuştur. Kendisi küçük yaşlarda annesi Reyhan Hanımın çabalarıyla döneminin ünlü sanat ehlinde dersler almıştır. Buhara Halk Nazırları Başbakanı ve sonrasında Sosyalist Özbekistan Cumhuriyeti Başkanlığında yakın dost meslektaşları Abdurrauf Fıtrat, Kari Yoldaş Polatov, Muhtar ve Musa Saidcanovlar ile beraber Cumhuriyet de musiki- maarifi işlerini yola koymak için samimi duygularla işe girişmiş ve 1921 yılında BHC de birinci "Buhara Şark Müzik Mektebini" açarak milli müzik kategorileri işini düzenlemiştir (Torayev; t.y).

Feyzullah Hocayev döneminde yaşamış tiyatro oyuncusu Halime Nasırova'nın Feyzullah Hocayev ile tanışma hikayesi ve onun hakkında anlattıkları bugün için Hocayev'in sanata ve sanatçıya verdiği değeri bize anlatmaktadır. Nasırova 1925 yılında Bakü'den Özbekistan'a yapmış oldukları turne esnasında Feyzullah Hocayev ile tanışmasını paylaşarak onunla yaptıkları sanat üzerine sohbetleri, onun sanatçılara olan saygı ve hissiyatını anlatmış ve onun kendisini makam sanatı için yüreklendirdiğini söylemiştir (Nasırova, t.y).

Alimlere ve sanatkarlara karşı büyük hürmet duyan itibar gösteren Hocayev Cumhuriyet sanatının gelişmesi için onlardan faydalanmıştır. Çok genç yaştan itibaren Annesi Reyhan Hanım terbiyesi tesirinde Mirza Abdulkadir Bedil, Hafız Şeraziy, Şeyh Sadiy, Abdurrahman Camiy gibi Şark klasik şairlerinin mazmunlarından faydalanmış olduğu belirtilmiştir (Torayev; t.y). Meşhur şarkıcı ve sazcular; Damla Halim İbadov, Lebi Babahanov, usta Sadi Azizov, Hacı

Abdurrahman Umarovlar'a önce Buhara Şark Müzik Okulu ve sonrasında Semerkant Müzik ve Horeografya Enstitüsü açma, daha sonra ise Cumhuriyet yayını teklifinde bulunmuştur (Torayev; t.y).

3.4. Hocayev'in Ruslar Tarafından Öldürülmesi

Halkı tarafından büyük sevgi ve hürmet gören Feyzullah Hocayev 18 yıl boyunca halkının refah ve esenliği için hizmet görmüştür. 1925 yılından 1937'ye kadar tüm Sovyetler Birliği'nin önemli, önde gelen isimlerinden birisi olmuştur (Hayit, 1975:267). Özbekistan devletinin yükselmesi ve Avrupa devletleriyle aynı medeniyetler seviyesine ulaşması emeli onun kalbinde daima yana bir ateş olmuştur. Ekonomik, siyasi ve kültürel faaliyetlerde gayretli, heyecanlı ve başarılı çalışmalar yapmıştır.

Henüz 1920'li yılların ortalarında Feyzullah Hocayev'in akıbeti hakkında Cumhuriyet hükümeti içinde ona karşı siyasi bir kampanya başlamış ve bu durum ara ara tekrarlanarak 1937 yılına dek devam etmiştir (Naimov; t.y). Feyzullah Hocayev'in Halk Komiserliği vazifesi sırasında onunla birlikte çalışmış olan Nikolay Romanoviç Kosenkov Cumhuriyetin bazı parti yöneticilerinin Hocayev'in hal ve hareketlerine doğru değeri vermedikleri, onun bazı meselelerini, işlerin durumunu Hocayev'in hatası olarak yorumlamışlardır (Gapiç, t.y).

1937 yılında İsrail Atıkov'un şahitliği ile Feyzullah Hocayev milliyetçilik, basmacılara yardım ve Sovyetler aleyhine davranmak suçlarıyla tutuklanmıştır. Halkı için tüm yaptıklarına rağmen "Halk düşmanı" olarak suçlanmıştır. Bir yıla yakın süre hapiste tutuklu kalan Hocayev 1938 yılının Mart ayında sözde mahkemede yargılanmıştır. Kimsenin bir cevap bulamadığı bu durum karşısında kızı Vilayet çözüm bulabilmek adına Moskova'ya gitmiştir. Macid Hasaniy'in aşağıdaki makalesi bu konuya ışık tutmuş ve Hocayev'in kızı Vilayet'in babasının haklılığı ve masumiyeti için verdiği mücadeleyi anlatmıştır (Hasaniy; Orta Hazan Olmuş Baharlar, t.y). :

" işte böyle çetin bir vaziyet İşan ağanın kızı – Vilayet yine bir defa Moskova'ya yardım arayıp gidişe ant etti. Genç olmasına rağmen, atasının günahsızlığını memleket yöneticilerine bildirişini kendi yanına maksat kılıp koymuştu. Feyzullah Hocayev'i iyi bilmiş ve onu hürmet kılmış şahıslar Vilayet'e ellerinden geldiğince yardım edmeye

hareket etmişlerdi. O atasını iftira sebebiyle geceleyin hapse alınışı hususunda dilekçe ile vicdanlı adamlar tavsiyesine göre, başsavcı A. Vişenskiy kabulüne girişe muvaffak oldu. Zaten, dört duvar içinde olmuş şahsın evladı için bu yönetim kapısını dolaşmak, kendi hayatı ile vedalaşmak gibi tehlikeli idi, buna rağmen, Vilayet korkuyu tanımadı, merhamet etti.

Baş devlet savcısı dilekçeye göz gezdirir iken, ilk önce karşısında kimin oturduğunu anlamadı. Bu bir yanlış anlama olsa gerek, diye bir düşünceye de varması şaşırtıcı değil. Ama yanında oturana asla şefkat etmemiş, çabuk çabuk Stalin'in Özbekistanlı yerel yöneticiler arasındaki ihtilafından akıllıca faydalanmış özellikle, Akmak İkramov ve Feyzullah Hocayev'i bir birine kıskırtıp asıl maksada ulaşmayı talep etmiş ve nihayet, kendinin yönettiği mahkemede 5 saat devam etmiş davadan sonraki "ateşli" nutkunu da dile almış "casus", "mevcut düzene karşı mücadele etmiş grup yöneticisi" ... gibi cümleleri (Feyzullah Hocayev Hakkında) Vilayet Hocayev'e söyledi, değerli şahsın kızı karşısında oturmuşken saçları dik olup gitti."

Bu süreçte Feyzullah Hocayev'in annesi, kız kardeşi, eşi ve kızı da gözetim altında tutulmuştur. Hocayev'in yargılanmasının ardından annesi hakkında tutuklama kararı çıkarılmış, diğer aile üyeleri hakkında ise Sibirya'ya sürgün kararı çıkarılmıştır.

1938 yılında 2-13 Mart günlerinde mahkeme edilen Hocayev, Stalin tarafından itibarsızlaştırılmış ve "Halk Düşmanı" ilan edilmiştir (Osmanov; Yaşamak İstiyorum, t.y). Moskova Mahkemesinde Başsavcı Vişenskiy Feyzullah Hocayev'i aşağıdaki şu sözlerle suçlamıştır (Hayit, 1975: 268-69):

" Feyzullah Hocayev 1920 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti Başkanı olduğu zamandan başlayarak Sovyet hakimiyeti aleyhinde mücadele yaptı. O "Milli İttihad" adlı gizli milli teşkilatın başkanı idi. O Genç-Buharalılar hareketine başkanlık etmekle beraber, Türkistan'da büyük bir devlet kurulması ve onun Rusya'dan ayrılması için hareket etdi. Milli kadrolar hazırlamak için Almanya'ya talebe gönderdi. Feyzullah Hoca 1924-25 yıllarında Türkistan'ın milli hudutlara ayrılmasının aleyhinde çalıştı. O, aynı zamanda köy ahalisinin kollektifleştirilmesi beş yıllık planların gerçekleştirilmesi ve Özbekistan Pamuk Monokültürasına karşı çalıştı. Basmacılık hareketinin lideri olan Enver Paşa ile üç defa görülmüştür."

Buradan da anlaşılacağı üzere aslında Feyzullah Hocayev'in halkı ve ülkesi için yaptığı her şey Sovyet Rusya tarafından suç kabul edilmiştir. 1938 yılının 12 Martında Feyzullah Hocayev'in son sözleri şunlar olmuştur (Osmanov; Ben Yaşamak İstiyorum, t.y):

"Sayın yargıç! İlk önce tergovda(hukuk) ve sizin huzurunuzda Özbekistan'daki benim başkanlık ettiğim milletçilik teşkilatları tarafından işlenmiş tüm ağır suçlar hususunda ayrıntılı hikaye ettim.

Hapse alındıktan sonra ilk dakikadan itibaren yaptığım suçları tümüyle itiraf etmeye çalıştım. Bunu Özbekistan'daki tüm Burjuva- Milliyetçilerini düşünerek yaptım. Ben mezkur Burjuva-Milliyetçilik teşkilatı ve onun yöneticilerinin davranışları ile inkılabın yükseliş devrinde ulaştığı benzersiz zararı, büyük yok edişi hissettim...

Şahsen ben hiçbir zaman komplo (fitne) yapmadım, adam öldürmedim. Eğer ben hayatımdaki bu son saat de şefkat istemiyorum diye söylesem yalancı olmam. BEN YAŞAMAK İSTİYORUM. Ben şunun içinde yaşamak istiyorumki, aşağıda oluşumu , derin düşündüm, ne kadar ağır suç işlediğimi düşündüm...

Yaşamak istememin sebebi şu ki, hayatımın kalan kısmında başımdaki suçlar ve büyük günahın her bir zerresini aklamak isterdim.”

Hocayev 1938 yılı 13 Mart'ta Moskova yakınlarında bulunan “Butirka” denilen yerde birçok Türkistanlı aydınla aynı kaderi yaşamış ve kurşuna dizilmiştir. 1937 yılında Hocayev gözaltına alınırken babasından kalan mirasın taşınabilir olanlara Rus hükümetince el konulmuş ve hepsi Moskova'ya götürülmüştür. Taşınamaz mal varlıkları ise hükümet tarafından farklı şekillerde kullanılmıştır.

Hocayev hakkında 1960'lı yılların sonuna kadar yeterli derecede araştırma yapılmamış, bu konuda imkanlar kısıtlı tutulmuştur. 1957 yılında Senegalli bir genç Feyzullah Hocayev meselesiyle ilgilenmiş, Moskova'daki Dünya Gençlik Festivalinde, Feyzullah Hocayev'i döneminin Asya ve Afrika devlet adamlarına benzetmiştir (Hayit, 1975: 269). Kızı Vilayet Hocayev sürgün yıllarından sonra döndüğü Buhara'da babasının gerçekliklerini gün yüzüne çıkarmak için ömrünü adamıştır. Feyzullah Hocayev 6 Mart 1965'de Yüksek Mahkeme Askeri Mahkemesi tarafından masum bulunmuş ve gıyabında beraat edilmiştir (<https://arboblar.uz/uz/people/khodzhaev-fajzulla-gubajdullaevich>, erişim tarihi: 09/05/2019)

3.5. Kişiliği ve Eserleriyle Feyzullah Hocayev

Yaşamıyla, yaptıklarıyla ve düşünceleriyle her dönemde halkının takdirini kazanmış olan Hocayev kişiliğiyle bugün dahi örnek teşkil eden mühim bir şahıs olmuştur. Feyzullah Hocayev'in kendi döneminde yaşayan ve onunla beraber vakit geçirmiş kişilerce aktarılan bilgilerden kişiliği ve duruşu hakkında bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Özbekistan Sinemacılar teşkilatı başkanı Malik Kayumov'dan hikaye edilen bilgilere göre (Koltoroyeva, t.y) :

“Feyzullah Hocayev ile hem-sohbet olan kişi, birinci sırada onun malumat derecesinin son derece yüksek olduğunu hissederdi. O pek tertipli, çokça altına sahip olmuş, tarih ve siyaset meselelerinde, Cumhuriyetin hocalık(ekonomi) faaliyeti ve medeni hayatı sebebiyle derin bilgiye sahip idi. Tabiaten hareketli, gayretli, muammaları çıkarılmıştı, yolları çabuk bulmakla bilinen bu adam nadiren görülmüş derecede içli-dışlı ve açık gönül idi. Onun faziletleri çoğunlukla ayan idi. Şahsi makam arabasından çoğunca

faydalanmaz, şehir boyunca yürüyerek, adamlar ile sohbetleşmeyi güzel görürdü. Halk da ona derin hürmet ile muamelede olur, tartışmaktan çekinmez, riskli sorular sorabilirdi. Nihayetinde o bir adamdı (insandı).

Halkına ve vatanına olan sevgisi, bağlılığı ve düşkünlüğü tüm yaşamı boyunca aldığı kararlarında etkili olmuştur. Genç yaşından itibaren Buhara halkına sadakatle ve sevgiyle hizmet etme fikriyle hareket etmiştir. Buhara'nın zulmünden kurtulup huzurlu günleri olacağına olan inancı ile kızına "Vilayet" ismini vererek geleceğe dair umutlarını canlı tutmak istemiştir. Kızından hikaye edilen bilgilere göre; Hocayev'in eşi hamile iken eşiyle çocuğunun ismi konusunda tartışmalara girmiş, kızı doğduğunda eşi Melike Hanım ona Cemile ismini koymak istemişse de Feyzullah Hocayev "*Yok, kızımızın adını Vilayet koyacağız. O Emir zulmünden azat ve bahtiyar yaşamış Buhara vilayetinin en bahtiyar ferzandı olsun*" diye kızının adını koymuştur (Hasaniy; Orta Hazan Olmuş Baharlar, t.y).

Hocayev'in iktisadi, sosyal ve siyasi olarak yürüttüğü her işinde yansıtmış olduğu kişiliği ve karakteri onun ne kadar çok yönlü, çalışkan, dinamik ve özverili olduğunu bizlere aktaran en iyi örnekleri teşkil etmiştir. Sorumluluklarının her daim bilincine varmış olması ve görevde olduğu tüm bu zaman zarfında hissettiklerini yaptığı işlere olumlu yönde aktarabilen bir kişiliğe sahip olmuştur. N. R. Kosenkov, Hocayev hakkında bilgi verirken onun aydın ve medeniyetçi bir insan olduğu, kendisine muhalefet eden kişilere karşı dahi edep dışı bir harekette bulunmadığını çok defa onun bu davranışını gözlemlediğini belirtmiştir (Galiç, t.y).

Feyzullah Hocayev siyasi, ticari vs. gibi vasıflarının yanında iyi bir tarihçi ve yazar olmuştur. Yetenekli tarihçi, hünerli bir gazeteci olan Feyzullah Hocayev'in ateşli sosyo-politik konulu yazıları çalışmalarının önemli bir yönüdür (Zaripov, t.y). Döneminin en mühim meseleleri hakkındaki düşüncelerini makaleleri, söyleşileri ve kitapları ile topluma anlatmıştır. Buhara'daki siyasi karmaşayı ve Cedit hareketinin temelini eserlerinde dile getirmiştir. Feyzullah Hocayev 100'den fazla makalesi, 30'dan fazla bildirisi ve hem Rus ve Özbek dillerinde neşredilmiş üç ciltlik kitabıyla günümüze çok değerli eserler bırakmıştır (Zaripov, t.y). Bu üç ciltlik eseri Hocayev'in bazı konuşmaları ve makaleleri derlenerek 1974 yılında yayınlanmıştır (Hayit, 1975: 269). Eserleri ilk olarak

Moskova'da sonrada Taşkent'te neşredilmiş ayrıca Feyzullah Hocayev 20'den çok ilmi işler, risale (broşür) ve monografyalar yazmıştır (Koltoroyeva, t.y).

Hocayev 1918 yılında Moskova'da bulunduğu süreçte Yaş Buharalılar adına "Buhara Islahat Lahiyası'nı" hazırlamıştır. Feyzullah Hocayev'in 1926 yılında kaleme almış olduğu "Buhara İnkılabı Tarihine dair" adlı kitabı Ceditçilik hakkındaki ilk araştırma eserlerinden sayılabilir (Kasımov, 2009: 7). Gazeteci Nusretullah Naimov tarafından "Buhara İnkılabına Dair Materyaller" adlı eserinin birinci kısmı Rus kütüphanelerinde bulunmuş, belli bölümleri aşağıdaki şekliyle gazeteye gönderilmiştir (Naimov N., t.y)²⁷:

"XIX. asrın başında Müslüman Şarki'de milli özgürlük hareketi büyük güç ile kanat açtı. Güya ki uyumaktan kaskatı kalmış zavallı-yaşlı Müslüman Şarki uykudan uyanıp harekete geçti.. Onda Şark devlet hakimiyetçiliği düzenine, hukuksuzluk ve zulme karşı baş kaldırmaya kadir güçler bulundu. Bir taraftan bu güçler Şarkı kendi sömürgesi diye hesaplayan Avrupalı emperyalistlere, ikinci taraftan yerel hakimiyete karşı uzlaşmaz mücadeleye başladılar.

"Müslüman ilericiler cemiyeti Burjuva- demokratik yol ile yeniden düzenleme, yükselişin Avrupa yolundan varışa heveslendiler. Türkiye sultanı canına kast kılmış Yaş(Genç) Türkler partisi Abdulhamid Sultan'ı tahtından devirip atıp anayasa düzeni cari kılış Orta Asya inkılapçıları için kendi teşkilatları faaliyetini nasıl örnek de teşkil kılış, Emirlik sistemine karşı nasıl mücadele ediş, milli- özgürlük hareketini hangi yönelişde alıp varış için kendine has ibret oldu."

"Ceditlerin bu hevesleri esasen şehirlerde desteklendi. Onlar şehir partisi idiler. Burjuva-Demokratik düzen ve Avrupalılaştırış doğrultusundaki sloganlar çiftçilere gerek değildi. Çünkü çiftçiler mal değıştirme esasında teşkil edilmiş işletmelerde faaliyet gösterip Rus kapitalistleri yoluyla Buhara'ya girip gelmiş Avrupa kapitalizmi vekillerini kendi düşmanları diye hesaplardı."

"İnkılabiy hareket ise Buhara'ya uzak hariç memleketleri yoluyla değil, nispeten Avrupalılaştırılmış, Rusya Müslümanları, özellikle Tatarlar yardımıyla girip geldi. Böyle gayelerin geniş yayılışında ise Kazanlı, Orengburglu, Kırımli gazeteler, hususen "Vakit", "Tercüman" ve başka gazeteler mühim rol oynadı."

"Buhara'nın kadimi Arap- Fars medeniyeti, Orta Asya maneviyatının esası olmuş İslam'ın merkezi olduğu bu yerde inkılabiy hareketi verimli olup gidişe sakinca kılardı. Ama Buhara'da ıslahatları göreve yükseltiş zaruretiyi apaçık kılardı. Ceditler emekli avam halk arasında propaganda olup gidişleri, Emirliğin yavuz güçlerinden gizlenip hareket kılışları, belki nihayet de zor birleşmiş düşmanları olmuş molla-dindarlara da karşı mücadele alıp gidişlerine doğru geldi. Çünkü onlar Ceditleri halk önünde karalayıp, Muhammed dininin halk düşmanları diye çağırırlardı. Ceditlerin güvenilir katılımcıları, dostları da neredeyse yok idi. Şunun için de onlar başında güvenilir olmayan ile özenle hareket kılış mecbur idiler."

"Buhara'nın çürüyüp gitmiş hükümlerlik düzeni birinci sırada ticaret kapitali yolunda engel olup dururdu, onun gelişimine engel olmakta idi. Tüccarlara faaliyetlerine hukuki garanti veren kanunlar kabul kılmış Avrupa memleketleri gibi düzen hava gibi gerek idi.

²⁷ Metin Özbekçe makaleden günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Eserin aslı ekler kısmında verilecektir.

Lakin Ceditler teşkilatı Buhara tüccarlarından ibaret, adlı düşünce birçok esaslarda karşılaşılmış büyük hatadır.

“Ceditler ticaret kapitalinin menfaatlerini himaye etse de aydınlar olup, onların oluşumunda bazı iri tüccarların da vekilleri var idiler, sadece. Esasen ise Buhara tüccarları Ceditizm gayelerine ilgisiz kişiler idiler.”

“Maşkolar, aravakaşlar ve zanaatkarlar büyük zorluklar ile inkılabiy harekete celp kalınışı mümkün idi. Çünkü onların iş hususiyetleri, dağınık halde kullanışları ve bilinci buna engel kılardı.”

“Yukarıda anlatılanlardan şöyle sonuç çıkarmak mümkün ki Ceditiz monon içtimai temeli pek zayıf idi. Onlar bazı tüccarlar, türlü meslekteki aydınlar ve kısmen yarım proleter elementlerden ibaret idi, sadece. Ceditizme karşı ise devlet hakimiyeti, polis, asker, birçoğu teşkil kılınmış ve nihayetde birleşmiş dindarlar, tüccarların belirli kısmı ve köylerdeki zenginler mücadele etmekteydi..”

“ inkılabi hazırlığın Ceditizm ile doğrudan doğruya bağlı zamanı Yaş Buharalılar partisi teşkil olduğu günden başlayıp,1917 yılına kadar bitti. Bu devir boşuna gitmedi. Orta Asya’da milli özgürlük hareketine başkanlık edişe kadar kadrolar olgunlaşmış aynen Ceditizmin hizmeti idi...”(muallifi F. Tercümesi)”

Yine bu eserinde dönemin hükümdarı Emir Alim Han’ın şahsiyet ve bu dönemdeki olumsuz münasebetler üzerine anlatılar çoğunlukta olmuştur (Jamalova, 2017: 60). Feyzullah Hocayev’in Rus ve Özbek dillerinde çevrileri yapılan eseri kısa sürede halk arasında şöhret kazanmış, bu durum Bolşevikler’in dikkatinden kaçmayınca kısa sürede Hocayev’in açık beyan ettiği fikirleri karalama yoluna gidilmiş ve “G. Türkistanskiy” mahlasıyla “Kommünistiçeskaya M’isl” dergisinde karalama başlatılmıştır (Naimov N; t.y). Hocayev’in 1938 yılında öldürülmesinden sonraki süreçlerde Rus kütüphanelerinde araştırmalara açık olmayan eserleri 1950-60 yıllarının sonlarında incelenme fırsatı bulmuş, böylece Hocayev hakkındaki olumsuz ve değersiz düşünceler dağılmaya başlamıştır. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti döneminde ise hak ettiği değer karşılığını bulmuştur.

3.6. Doğumunun Yüzüncü Yılında Özbekistan’da Feyzullah Hocayev

1991 yılında kendi bağımsızlığını ilan etmiş, sonrasında güçlü devlet iradesinin ülke yönetimine yansıtılarak kısa bir sürede önemli ve müstakil devlet konumuna gelmiş Özbekistan Cumhuriyeti bağımsız mücadelesinin ateşini fitillemiş olan evlatlarını unutmamıştır. Bugünün önemini anlamak için dününden dersler almış, çıkarımlarda bulunarak yirminci yüzyılın ilk yarısından itibaren başlatılmış bağımsız, modern Özbekistan’ın kurucuları sayılacak isimlere olan

vefa borçlarını onları bugün ve gelecekteki nesillere en düzgün şekilde tanıtarak yerine getirmiş ve getirmeye devam etmişlerdir.

1996 yılında Feyzullah Hocayev'in doğumunun 100. yıl kutlamaları kapsamında Özbekistan'da Cumhurbaşkanlığı tarafından etkinlikler düzenlenmiştir. Özbek halkının şevkatli oğlu, Özbekistan ve Merkezi Asya'nın büyük devlet ve cemaat adamı Hocayev'in yüz yıllık jübilesi yapılmış ve devlet nişanıyla onurlandırılarak Özbek tarihinin önemli temsilcileri arasındaki yerini almıştır (Nurulin, 1997: 3). Onun 1938 yılında ölümüyle birlikte sır olan hayatı bir süre sonra gün yüzüne çıkarılmış ve hakikatler halkı tarafından öğrenilmiştir (Koltoroyeva, t.y).

Büyük devlet adamı Feyzullah Hocayev Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un teşvikiyle ve bizzat katılımıyla yapılan etkinliklerde anılmıştır. İ. Kerimov vatanının özgürlüğü emeli ile yaşamış, bu yolda kurban olmuş Feyzullah Hocayev adını ayrıca hürmetle anılması gerektiğini dile getirmiştir (Kasimov, t.y). Feyzullah Hocayev'in hayatı, çalışmaları yaklaşık bir asır sonra Özbekistan Cumhuriyetinde örnek bir yaşam olarak bugüne aktarılmıştır.

Özbekistan'ın bağımsızlığını arzulamış büyük devlet adamı Feyzullah Hocayev'in Milli istiklal için vermiş olduğu mücadelesi ve İstiklalcilik hareketi temsilcileriyle olan ilişkisi meseleleri araştırmacılar tarafından öğrenilmiştir (Halimov; 2005). Onun hayatında ibretlik olaylar ve halk-yurt takdirinde radikal dönüşümler yapmış sağlam bir tarihi devir mücessemidir (Sadıkov H; t,y).

19. yüzyılın sonunda dünyaya gelmiş bu kalbi ateşli insan tam olarak bir asırdan sonra dünya kamuoyunun da dikkatini celp etmiş, önemli araştırmada Leonid Levit'in Donald C. Karlayl ile işbirliği içerisinde yazmış olduğu “ İslam Kerimov –Yeni Özbekistan Cumhurbaşkanı” adlı kitabında şöyle ılık satırlar yazılmıştır (Kasimov, t.y):

“Özbekistan tarihi kahramanlarının içinde saygı gösterilen kişiler vardır. Bunlardan biri uzak geçmişten, diğeri zamanımıza yakın devirden. Birinci – Uluğbek, Temur'un torunu ve varisi, son derece çekici şahıs... İkinci sima 20. asırdan göbek kanı Buhara'da dökülmüş ve Semerkant'ı canı gönülden sevmiş, Stalin'in hedef göstermesiyle 1938 yılında mahvedilmiş Feyzullah Hocayev'dir. Onun Özbek tarihi bağrına yeniden gönderilmesi lazım. Özbekistan'ın aynen şu delikanlı baş veziri öz memleketi parlak

*geleceği planlarının, bugünkü günde Cumhurbaşkanı Kerimov güzel katıyet ve irade ile yüzeye çıkarılmış planlarının muciti idi.*²⁸”

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararıyla Feyzullah Hocayev’in hayatı, çalışmaları, eserleri vs. konular hakkında araştırmalar yapılması ve onun geçmişinin aydınlatılması hususunda çalışmalar yapılmıştır. Bir gazete tarafından bu karar sonrası çalışma yürüten kurumların yetkili kişileriyle röportajlar yapılmış ve konu yakından takip edilmiştir. Bu röportajın içeriği okurları ile “En Aliy Baht” adıyla paylaşılmıştır. Röportajın içeriği aşağıdaki biçimdedir (İsmailoğlu, t.y) :

- **Cabbar Razzaqov, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Matbuat Komitesi Neşriyatlar ve Kitlel Haberler Vasıtaları İdare Başkanı:**

... Şimdi F. Hocayev’in hayatı ve faaliyeti ile bağlı birçok ilmi işler, belgeli- sanatsal eserler neşre hazırlanmakta. Cümleten, ünlü tarihçi alim Macid hasanov’un <<İstiklal Çavandozu (Binicisi)>> belgesel kıssası, İslam Osmanov’un << Ben Yaşamak istiyorum>> risaleleri <<Özbekistan>> neşriyatında basmaya hazırlanmakta. Bundan hariç, <<Adalet>>, <<Fan>> neşriyatlarında da F. Hocayev faaliyeti ile bağlı başka eserler neşr edilişi planlandı. Düşünüyoruz ki, yakın arada iş bu eserler okurlar eline ulaşsın.

- **Ziyadullah Devranov, Felsefe Fenleri(Bilimleri) Namzedi, Doçent, Cumhuriyet << Maneviyat ve Marifet>> Cemaatçilik Merkezinin Mesul Teşkilatçısı:**

Feyzulllah Hocayev Doğumunun 100 yılını nişanlayış (kutlamak) doğrultusunda Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararı çıkışı ile Özbekistan Bilimler Akademisi ile birlikte işbirliğinde olup yapılabilecek işler planını hazırladık. Mezkur plan esasında şimdi merkezimizin vilayet ve ilçe bölümlerinde şiddetli işler yapılmakta. Şimdi yerlerde(il ve ilçeler) F. Hocayev hayatı ve faaliyetine ait devirde sohbetleri, Maruzalar birleştirilmekte. Cümleten, Taşkent şehri Mirabad ilçesindeki demir yol görevlilerini meydana getiren bilim yurdunda <<F. Hocayev Büyük Komutan ve Devlet Erbabı>> konusunda tarihçi alim ve felsefecilerin çalışmaları teşkil kılındı. Aynen şu mevzudaki tedbir Taşkent vilayeti İç İşler İdare görevlileri için de düzenlendi. Yakkasaray ilçesindeki Türkistan, Çilanzar ilçelerindeki Zarefşan

²⁸ Harvard Üniversitesi profesörü Donald Karlayl bu fikri kendisinin “ Özbekistan ve Orta Asya istikbaldeki Geçmiş ve Bugünkü Gün” kitabında dile getirmiş, bu Buharalı ateş kalpli siyasetçiye verilen değeri yükseltmiştir. Kasimov’un “Halk Derdi İle Yaşar İdi” adlı makalesinden elde edilmiş bu bilgiler Hocayev hakkında yapılmış araştırmaların bugüne göre değerlendirilişini göstermektedir. Bkz Ferhad Kasimov...

Mahallelerinde ise <<F. Hocayev _ Özbek Milletinin Ateşkalb Ferzandı>> konusunda ilmi- maarifi gece tertip edildi.

Bundan hariç Cumhuriyet << Maneviyat ve Marifet>> Cemaatçilik merkezinin Milli ve Umuminsaniy? Kadriyetler bölümü yanındaki kurul üyesi, Felsefe Bilimleri Namzedi Zamira Tülenova'nın <<F. Hocayev'in Pedagojik Nazarları(görüşleri)>> isimli risalesi yayınlanmakta.

Umumen, merkezimiz Cumhuriyetimizin tüm vilayetlerinde F. Hocayev hatırasına adanmış tedbirlerle kontrol olmakta. Onları düzenleyişte merkezimiz can çığrıları _ Özbekistan Halk Yazarı N. Aminov, Felsefe Bilimleri Doktoru, Profesör T. Saksanov, Yazar ve Dramaturg A. İbrahimov, Şair T. Sadıkovlar faal iştirak etmekte.

Türlü emek toplulukları, iş yerleri ve teşkilatlarda tedbirleri teşkil kılıştı merkezimizin Taşkent şehir bölümü özellikle faal iştirak etmekte.Şimdi cumhuriyet Bilimler Akademisi ile birlikte Taşkent'te F. Hocayev icadına bağışlanmış ilmi konferans düzenleyişe hazırlık görmekteyiz.

- **Natal'ya GREVTSEVA, <<Özbekistan Markası(pulu)>> Neşriyat Merkezinin Müdür Yardımcısı:**

Cumhuriyet Bakanlar Kurulunun kararı ve ilgili Bakanlığın emrine göre şubat ayının sonlarından F, Hocayev siması aks ettirilmiş posta pulları, zarflar, kartpostallar çıkarış boyunca faaliyete başladık. İlk önce, F. Hocayev resmini aradık. Bunda Cumhuriyet Tarih Müzesi bize büyük yardım etti. Birçok resimler içinden F. Hocayev'in şahsi arşivine ait olmuş Tarih müzesi fonlarında saklanmış 1936 yılında alınmış resmi seçip aldık. İşbu portre esasında Dekoratif Ressam M. Baklukov dekor vermiş pul, kartpostal zarfından ibaret pay merkezimiz sanat kurulu tarafından makul diye bulundu. Şimdi işbu payı hazırlamaya emir verilmiş. Düşünüyoruz ki, yakın arada(zamanda) <<Özbekistan>> neşriyatından kartpostal zarfı, Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından ise jübile pulu çıkarıldı.”

Ayrıca 22 Temmuz 1999'da Özbekistan Bakanlar Kurulu kararıyla Sovyet Rusya tarafından bağımsızlık mücadelesi yolunda kurban edilmiş tüm isimler için Yunusuabad şehrinin Bazsuv sahilinde “Şehitler Hatırası” oluşturmuş ve bu kuruluş adına bir hayır vakfı kurulmuştur (Saforov, t.y). Burada Feyzullah Hocayev'in aziz annesi Reyhan Hanım içinde anıt yapılmıştır.

SONUÇ

Türkistan'ın temel taşlarından olan ve menşei olarak Cengiz soyundan Cuci ve oğlu Batu'yla özdeşleştirilen Özbekler bugünkü Batı Türkistan topraklarında Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Buhara Hanlığı olmak üzere üç hanlık kurmuşlardır. Ebul Hayr Han'ın Timur Devletinin son döneminde Özbek boylarını bir araya getirerek kurmuş olduğu Özbek birliği torunu Şeybani Han ile birlikte Buhara'da Hanlık mahiyetine ulaşmıştır.

Buhara Hanlığı 1500 yılında Şeybani Han tarafından kurulmuş, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Rus istilasına kadar çeşitli sülalelerce yönetilmiştir. Mangıt sülalesinin son olarak başa geçmesiyle Emirlik sistemiyle yönetime tabi olmuş, tarih literatüründe 1785 yılından itibaren Buhara Emirliği olarak yer almıştır. Rusların Türkistan'ı işgali ile altında Rus denetimi yarı vassal bir devlet statüsünde varlığını 1920 yılına kadar korumuş ve 2 Eylül 1920'de son Mangıt hanedanı Mir Alim Han'a karşı yapılan Rus-Cedit işbirliği üstün gelmiş ve Emir'in Buhara'yı terk etmesiyle Buhara Emirliği son bulmuştur.

Buhara Emirliği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde iç yönetim ve dış politikalarda büyük sıkıntılar yaşamıştır. 1910 yılında Abdullahat Han'ın vefatıyla başa geçen Emir Alim Han'ın izlediği siyaset Ceditlerin tepkisini çekmiş, Buhara'da yönetime karşı hareket edilmeye başlanmıştır.

Emirliğin Ruslara bağlı yaşaması ve onların kontrolünde sınırlı hareket ederek kendi halkının problemlerine çare üretememesi Ceditçilerin toplum için çözüm arayışına girmesi ve çare olarak da Avrupalı tarzda eğitim sisteminin benimsenmesine ve modern dünya devletlerinin örnek alınmasına yöneltmiştir. Fakat Emir Alim Han'ın bu istenilen düzene karşı çıkması ve feodal düzeni devam ettirme isteği Ceditler ile Emir arasında olumsuz devam eden ilişkiler artmış ve başta düzene karşı olan tepkiler, Emir'in şahsı üzerine dönmüştür.

1917 yılı ihtilali ile Buhara'da başlayan yeni süreçte Yaş Buharalıların siyasetteki aktif faaliyetleri Emir ve adamları tarafından darbe niteliğinde değerlendirilmiştir. Rusların Emiri Yaş Buharalılara karşı cephe aldırması da Emir-cedit arasındaki sorunu daha fazla çıkmaza sokmuştur. Kaynaklardan

edinilen bilgilere göre; Emir'in 1500'den fazla Ceditin ölümüne sebebiyet vermesi ve nicelerini verilen hapis cezası Yaş Buharalıların Emir'in karşısında Rusya'dan yardım alarak Buhara'ya yeni bir düzen getirebileceklerine olan inançlarını arttırmıştır. Rusların Buhara'yı işgali için kılıf aradığı bu dönemlerde Yaş Buharalıların yardım talebine cevap adı altında işgal süreci başlamıştır. 1918 yılında Kolesov'un komutasındaki Rus ordusu ve Yaş Buharalı birliklerinin Emire karşı ilk eylemleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve Yaş Buharalılar arasında fikir ayrılıkları ve dağılmalar baş göstermiştir. İkincisi 1920 yılında gerçekleştirilen işgal hareketi karşısında direnemeyen Said Alim Han 2 Eylül 1920'de Doğu Buhara'ya çekilmiş, bu tarihten itibaren önce Buhara Rus askerleri tarafından talan edilmiş ve Yaş Buharalıların yönetimine bırakılmıştır.

1920 yılında kurulmuş yeni Buhara Halk Cumhuriyeti demokratik ve millileşme politikalarını benimseyerek, bağımsızlık mücadelelerine devam etmişlerdir. Tezimizin esas bölümünü teşkil etmiş olan Feyzullah Hocayev bu süreçte yaklaşık olarak 1917 yılından itibaren üstlenmiş olduğu liderlik vasfı ile en önde mücadele veren isim olmuştur.

Özbekistan tarihinde mücadelesi ve başarılarıyla yer edinmiş olan ünlü tarihçi ve tecrübeli devlet adamı Feyzullah Hocayev kısa yaşamı boyunca Özbekistan tarihinde büyük işler başarmış, kendi doğrularıyla yaşamış, bağımsız Özbekistan için mücadelesine hayatı pahasına devam etmiştir. Bugün Özbek halkının yüreği ateş perver evladı olarak anılan Hocayev halk kahramanları arasında saygı, sevgi ve şefkatle örnek olmuştur. Genç yaşında başlamış olduğu halk mücadelesini zorlu süreçlerden ve sıkıntı veren yaşanmışlıklardan geçerek layığıyla yerine getirmiştir. Zengin bir ailede dünyaya gelmiş olmasına rağmen döneminin zorlu yaşam koşullarında Buhara için halkı adına haklı gördüğü büyük bir savaşa girişmiştir.

Buhara Emirliğinin içinde bulunduğu durumdan kurtuluş yolunun modern zamana ayak uydurmak olduğunu düşünen bu siyaset adamı, Buhara ve Özbek halkı için çaba sarf etmeye başladığında henüz genç yaşındadır. Birçok imkansızlıklar içinde imkanlar yaratmaya çalışarak, yeni yöntem ve şartlar oluşturmak ve Özbek halkının refaha çıkmasını sağlamak için ilk başta Buhara Emiri Said Alim Han'a karşı durmuştur. Emir'in ağır vergileri ve Rusların

uygulamış olduğu yaptırımlara karşı direniş simgesi olan Ceditçiler safında yer alarak haklı davasında zalimlere karşı direnmiştir. Feyzullah Hocayev'in Buhara Emirliğindeki geriliğin sebebi olarak gördüğü Emir Said Alim Han'a karşı verdiği mücadele Emirliğin yıkılıp yerine Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Bu süreçte Hocayev ve YB açısından bu mesele kişisel olmaktan ziyade halkın refahı ve çağdaş bir gelecek için gerekli görülmüştür.

Siyasi yaşamı birçok yönüyle ele alındığında Hocayev'in milli davası için giriştiği deneyimleri dikkat çekmiştir. Buhara Halk Cumhuriyeti başbakanı ve Sosyalist Özbekistan Cumhuriyeti başkanı olarak Özbek halkının kendi ekonomik gücünü sağlayabilmesi, sanayinin gelişmesi ve modernleşmesi, çağdaş, aydın, eğitilmiş gençlerin yetişmesi gibi konuların üzerine gitmiş, birçok alanlarda yenileşmenin olanak ve imkanlarını kullanmaya çalışmıştır.

Eğitimi hayatı boyunca kendisini çok yönlü geliştirmeye çalışmış, Moskova'da öğrenim gördüğü sırada Ceditçilik hareketiyle tanışmıştır. 1910 yılında Moskova'daki eğitimini tamamlayarak ülkesine dönen genç Feyzullah, Buhara'nın karışık durumunda mücadelenin halkına ve vatanına karşı sorumluluğu olduğu bilinciyle hareket etmiştir.

Buhara Emirleri ve Hocayev ailesinin uzun yıllara dayanan dostluk ve iş ilişkilerini göz ardı eden Feyzullah Hocayev hakkın, adaletin ve hukukun doğru şekilde tecellisi için doğru olduğunu bildiği yolda ilerlemiştir. 16 yaşında babası Ubeydullah Hocayı kaybeden Feyzullah Hocayev onun nasihatlerini kendisine pusula kabul etmiş, kendisine kalan aile servetini mücadelesi yolunda kullanmıştır. Buhara'da yeni usulde açılan mekteplerin yapılmasına öncülük edenlerden birisi olmuştur.

Emirlik düzeni ve Rus zulmüne karşı 13 yaşında Yenilikçi hareket içerisinde vazife tutan Hocayev ilerleyen zamanda Ceditçilerin ikinci kuşağında önemli işler yaparak kısa sürede Emirliğin ve Rusların dikkatini çekmiştir. 1917 ihtilalinde Ceditçilere önderlik etmiş, Emir Said Alim Han tarafından hakkında birden fazla ölüm emri çıkarılmıştır. 1917 ihtilalinden sonra Emire karşı giriştiği mücadelede Ruslardan destek almanın gerektiği düşüncesiyle Sovyet Rusya ile

ittifak yapmıştır. 1918'de Moskova'ya giderek Yaş Buharalılar partisinin ilk şeklini teşkil etmiştir. Yine bu tarihte “Buhara Islahat Layihası”nı hazırlamıştır.

1917-20 yılları arasında giriştiği siyasi faaliyetlerde yeni düzenlemeler yapmış Yaş Buharalılar parti çevresinde toplamıştır. 1920 yılında Emirliğin yıkılmasıyla Buhara'da yeni bir döneme girilmiş ve Bağımsız yönetim olan Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Yeni BHC hükümeti başbakanlığına getirilen Feyzullah Hocayev 1924 yılına kadar inişli çıkışlı geçen bu sürede görevini gerektiği şekilde icra etmiştir. Rusların müdahaleleri ve baskıları onu farklı kararlar almaya mahkum etmişse de kendisi her koşulda halkının ihtiyaçları için çabalamıştır. 1924 yılında Rusların BHC kaldırarak Yerine Sosyalist Özbekistan devletini ilan ediş aşamalarında Ruslara uyacağı konusunda teminat vererek yeni hükümetin başkanı olmuştur.

Feyzullah Hocayev, faaliyetlerini yürütürken çiftçi, zanaatkar, tüccar, eğitimci vs. kişilerden destek alarak ilerlemiştir. Hocayev ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal alanların tamamında yenileşmelere ve değişimlere gidilmesini temel şartlarından en etkilisinin ve belki de en önemlisinin eğitim olduğunu bildiğinden birçok Buharalı genci Türkiye, Almanya ve Rusya gibi ülkelere eğitim almaları için göndermiştir. 42 yıllık (1896-1938) yaşamında genç yaşlarda başladığı mücadeleye son nefesine kadar devam etmiş, halkına olan inancıyla bu ve buna benzeyen çoğu faaliyetini hayata geçirebilmek için hayatını adamıştır.

1925 yılından kurşuna dizildiği 1938 yılına kadar daima halkının hizmetinde, bağımsız bir Özbek halkının var olması için çalışmıştır. Halkına hizmet aşamasında Rusların düşünce sistemine ve komünistik fikirlere ters düştüğü zamanda Ruslar tarafından gözden çıkartılmış ve ihanet suçuyla yargılanarak “Halk Düşmanı” yaftasıyla mahkum edilmiştir.

Feyzullah Hocayev Komünizmi, kendi fikirlerini ve hayallerini gerçekleştirebilmek adına bir araç olarak görmüştür. Genç yaşından öldüğü güne kadar asıl olarak benimsediği ve istediği yönetim anlayışı, milli ve bağımsız olan Özbek halkı üzerine şekillenmiştir.

Feyzullah Hocayev Rusların karalamalarına maruz kalan binlerce Türkistanlı aydından birisi olmuştur. Onun hayatı ve faaliyetleri ölümünden uzun yıllar sonra kendi vatan evlatları tarafından en doğru şekliyle kaleme alınmış; umutları, gerçekleştiremediği ukdeleri, istek ve arzuları on yıllar sonra bugünün bağımsız Özbekistan'ında vücut bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Akyol Taha (1993); “Ceditçilik”, DİA , C.7, TDV Yayınları, İstanbul, s.s. 211-213.
- Alan, Hayrunnisa (2015); *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, 2.Bsk., Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Alimiy, S. Mansur (1997); *Buhara Gehvare-i Tarkistan*, Merkezi Neşriyat-ı İslâm Yayınları, Peşaver.
- Alimova, D. A. (2001); *Markaziy Asya XX Asr Başıda: Islahatlar, Yengileniş, Tarakkiyet ve Mustaqillik İçin Kuraş*, Ma’naviyat Neşriyat, Taşkent.
- Alimova, D. (1999); *Özbekistan Tarihinin Güncel Muammalarına Yeni Çizgiler*, Şark Neşriyat, Taşkent.
- Alpargu, Mehmet (2002); “*Türkistan Hanlıkları*” , Türkler Ansiklopedisi, C.8, Ed: Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Andican, A. Ahit (2003); *Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Bademci, Ali (2008a); *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, C. 1, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Bademci, Ali (2008b); *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, C. 2, Ötüken Yayınları, İstanbul, .
- Bademci, Ali (2010); *Sarıklı Basmacı (Türkistan’da Enver Paşa’nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz’in Hatıraları)*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Bardakçı, Murat (2015); *Enver*, T.İ B. Kültür Yayınları, İstanbul.
- Bat, Aysun (2018); *Orenburg’da Çıkan Vakit Gazetesine Göre XX. Yüzyılın Başında Türkistan’da İctimai ve Fikri Hayat*, Marmara Üniversitesi TAE Yayınlanmamış YLT, İstanbul.
- Bayraktar, Rasim (2013); “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafindakiler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, Erzurum, ss. 307- 336.
- Baysun, A. Recep (2001); *Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Burget, F. Ahmed (2004); *Türkistan Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri*, Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Castegne, Joseph (2015); *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, (çev. M. Reşat UZMEN), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Chatterjee, Suchandana (2002); “*Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetinde İttifakların Şekillenmesi*” *Türkler Ansiklopedisi*, C.18, Ed: Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Cüveynî, A. A. Melik (2013); *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.
- Çay, Abdülhalûk (2015); *Uluğ Türkistan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çelebi, Ercan (2000); *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi*, Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, M. Bilal (2009); *1800- 1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çelik, M. Bilal (2012); “Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri”, *History Studies: International Journal of History*, C. 4, S. 2, y.y, ss.. 95-119.
- Çetin, Halil (1997); *Çarlık Rusyası'nın Türkistan'ı İşgali ve Buhara Hanlığı*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Daniş, Ahmet (1964); *Nevadirul Vakae*, çev. İ. M. Mominov, Fanler Akademisi Neşriyatı, Taşkent.
- Devlet, Nadir (1988); *İsmail Bey (GASPIRALI)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Devlet, Nadir (1998); *1917 Ekim İhtilali ve Türk –Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Devlet, Nadir (2014); *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 – 1917)*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Doğan, Orhan- Erdoğan, Aysel (2017); *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Egamberdiyev, Mirzahan (2002); *Türkistanskiye Vedomoski Gazetesine Göre Türkistan'da Ruslaştırma Faaliyetleri (1870-1917)*, Master tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, Aysel (2013); *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

- Erşahin, Seyfettin (1999); “Buhara’da Ceditçilik- Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar*, C.1, S. 3, Ankara, ss.213-255.
- Eshenkulova, Kishimjan (2007); *Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi, (1800-1917)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eşanov, Atabey (t.y); Ateşli Mücahit, y.y.
- Evcı, Tefik (2006); *Yeni Türkistan Dergisi (1927- 1931)*, Yüksek Lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Fıtrat, Abdurrauf (2000); *Buhara’da Ceditçilik Eğitim Reformu (Münazara ve Hind Seyyahınının Kıssası)*, Haz. Seyfettin Erşahin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Fıtrat, Abdurrauf (2010); *Seçilmiş Eserler V. Cilt (ilmi Risaleler)*, Maneviyat Yayınları, Taşkent.
- Frye, R. Nelson (t.y); *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Çev. Hasan Kurt, Bilig Yayınları, Ankara.
- Gibb, H. A. R. (2005); *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara.
- Golden, Peter B. (2015); *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya K. Taştan, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gök, Sultan (2012); “Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, S.2 (1), ss.75-77.
- Gömeç, Saadettin Y. (2015); *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 5. Bsk, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Grousset, René (2011); *Stepler İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, Terc. Halil İncılık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Günay U. Türkeş (2007); *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*, 2. Bsk, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Gündoğdu, Abdullah (2002); “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ed: Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Gündoğdu, Abdullah (t.y); “İki Devrim arasında Rusya’da Siyasi Katılım Ve Türkler”, <http://ankara.academia.edu>, 15/05/2018.
- Gündüz, Tufan (2010); “*Şah İsmail*”, DİA, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul.
- Halimov, Mahmud(2005); “Feyzullah Hocayev ve İstiklalcilik Hareketi”, *Buharaname(7)*, y.y.

- Hasaniy, Macid (t.y); Feyzullah Hoca Ukteleri, y.y.
- Hasaniy, Macid(t.y); Erken Hazan Olmuş Baharlar, y.y.
- Hatunoğlu Nurettin (2015a); “Buhara - Afganistan - Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı’nın Dil ve Aidiyet Durumu”, *Bilig Dergisi*, S. 75, ss.127-156.
- Hatunoğlu Nurettin (2016a); “*Buhara Hanlığı*”, ALAN Hayrunnisa ve Kemaloğlu İlyas, Avrasya’nın Sekiz Asrı Cengizozoğulları, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Hatunoğlu, Nurettin (2003); *Mangıt Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı(1785-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Hatunoğlu, Nurettin (2010); *Buhara Hanlığı’nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi (1911- 1920)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hatunoğlu, Nurettin (2015b); “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *SÜTAD*, ss.1-33.
- Hatunoğlu, Nurettin (2016b); *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*, 2.bsk, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Hayit, Baymirza (1975); *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yayınları, Ankara.
- Hayit, Baymirza (1986); “20. Yüzyılda Türkistan’ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri” , *X. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara.
- Hayit, Baymirza (2000); *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Hayit, Baymirza (2004a); *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Atatürk kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Hayit, Baymirza (2004b); *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hisao, Komatsu (1988); *Buhara ve Kazan*, TTK Yayınları, Ankara.
- Hocayev, Feyzullah (1997); *Buhara İnkılabınının Tarihige Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkıda Yengi Mulahazalar*, Yay. Haz. , D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent.
- İliyev, Murat (2003); *1873-1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İsmailoğlu, Dilşad(t.y), “En Aliy Baht”, *Akşam Gazetesi*, y.y.

- Jamalova, D.(2017); “Emir Alimhan’ın Buhara Emirliğindeki Islahat Fermanları”, *Özbekistan Tarihi Jurnalı*, Taşkent, ss.60-70.
- Kafalı, Mustafa (2011); “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *Turkish Journal of History*, 59-68.
<http://dergipark.org.tr/iutarih/issue>
- Kafesoğlu, İbrahim (1992); “Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, 2. Bsk, TKAE Yayınları, Ankara.
- Kafkasyalı, M. Savaş (2012); *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ahmet Yesevi Ün. Yayınları, Ankara.
- Kalkan, İbrahim (2000); “Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Erzurum, ss. 285-296.
- Kara, Füsün (1999); *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ.
- Karadağ, Gülay (2006); *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19.Yüzyılda Türkistan Hanlıkları (Alexander BURNES, Arminius VÁMBÉRY, Eugene SCHUYLER)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Kasimov, Ferhad (t.y); *Halk Derdi İle Yanar İdi*, y.y.
- Kılıç, Bergüzar (1993); *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler (1500- 1598)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kitapçı, Zekeriya (2004); *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya.
- Koç, Dinçer (2015); *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX: Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Koçar, Çağatay (1991); *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Koltoroyeva, O. (1996); *Hayat Sever İdi*, y.y.
- Köseoğlu, Nevzat (2015); *Enver Paşa*, 4.bsk, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kurat, A. Nimet (2014); *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, 6.Bsk, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kydyraliyev, Darhan (2001); *Türkistan’da Ceditçilik Hareketi ve Bunun Türkiye İle Münasebeti*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Lunin, B.V. (2015); *V.V. Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, Çev. Cengiz Buyar, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara.
- Macit, Abdulkadir (2016); *Şeybânî Özbek Hanlığı (Siyasi, İdari, Askeri ve İktisadi Yapı)*, Nobel Yayınları, Ankara.
- Muhammedcanov, Abdullah (2007); “Özbekistan” ,DİA, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul.
- Naimov, Nusratilla (2000); Müze Çevrilmiş Ev, *Buharaname(6)*,
- Naimov, Nusretullah (2000); *Buhara Cedidleri*, Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi “Fen” Neşriyatı, Taşkent.
- Nasırova, Çaman, Halime Nasırova: Ben o’rganmagan Maqom,
- Nerşani, Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer (2013); *Tarihi Buhara*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nurulin, R.A. (1997); *Feyzullah Hocayev Ve Vatan Tarihining Bazı Meseleleri, Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar*, Yay. Haz. ,D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent.
- Omarov Timurlan (2012); “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tübav Bilim Dergisi*, Ankara, C. 5, S. 2, ss.7-18
- Osmanov, İslam (t.y); Ben Yaşamak İstiyorum, y.y.
- Polat, Dilek (2009); *Çarlık Devrinde Türkistan’daki Milli Ayaklanmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Rasooly, A. Fatah (2015); - *Özbek Cedit Edebiyatı Eserlerinde – Cedit- Kadim Görüş Çatışmalarının Yansımaları (Mahmud Hoca Behbudi, Abdurrauf Fıtrat Y ve Abdulhamid Çolpan eserleri Örneğinde)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınlanmamış YLT, Muğla.
- Raşidov Umar ve Olmascan Raşidov (2011); *XX-Asr Başlarında Buhara Amirliligidagi Siyasiy ve İktisadiy Jarayanlar*, Buhara Neşriyatı, Buhara.
- Raşidov Umar ve Olmascan Raşidov (2013); *Buharaning Russiya Bilan İktisadiy ve Siyasiy Münasabatlari Tarihidan (1900-1925 y.y)*, Buhara Neşriyatı, Buhara.
- Roux, J. Paul (2014); *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Sadikov, Hamdam (t.y); Dalgalı Hayat Levhaları, y.y.
- Sadikov, Hamdam (t.y); Tabarruk (Değerli) Ömür, y.y.
- Sadikov, Yoldaş (1996); Yeni Devletin Kanun Erbabı İdi, “*İnsan ve Kanun*”, y.y.

- Safarov, K. Alican (t.y); Feyzullah Hocayev'in Jabrdiyda(?) Anası, y.y.
- Saray, Mehmet (2002); "Türkistan'da Rusya'nın Yayılması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Ed: Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Saray, Mehmet (1994); *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775 -1875)*, TTK Basımevi, Ankara.
- Saray, Mehmet (1996); *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Saray, Mehmet (2003); *The Russian; British, Chinese and Ottoman Rivalry In Turkestan*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Schuyler, Eugene (2007); *Türkistan (Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları)*, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Somuncuoğlu B. Tümen (2006); *Türkistan'da Eğitim (1865- 1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şeşen, Ramazan (1992); "Buhara", *DİA*, C. 2, TDV. Yayınları, İstanbul.
- Taşkaya, Halim (2015); *Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti*, İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış YLT, İstanbul.
- Tillayev, Çori (t.y); Halk Ferzandı, y.y.
- Togan, A. Z. Velidi (1981); *Türkistan ve Yakın Tarihi (Batı ve Kuzey Türkistan)*, C.1, 2. Bsk., Enderun yayınları, İstanbul.
- Togan, A.Z. Velidi (2015); *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman doğu Türklerinin Milli Varlık Ve Kültür Mücadeleleri)*, 3.Bsk, TDV Yayınları, Ankara.
- Torayev, Feyzullah, Feyzullah Hocayev ve Musikiy Mirasımız, Buhara Devlet Üniversitesi Doçenti
- Turlybek, Aslan (2013); *Enver Paşa 1918-1922*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkistanî, Zuhridin M. A. (2013), *Türkistan İstiklal Yolunda Hicret Yılları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Türkoğlu, İsmail (2010); "Şeybani Han" *DİA*, C.39, TDV. Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı(1988); *Osmanlı Tarihi*, C. 3/2, TTK Basımevi, Ankara.

- Uzunel, Nurgül (2012); *Avrupa Muhaceretindeki Türkistan Basını: Milli Türkistan Gazetesi (1942- 1975)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Vurgun, S. Yılmaz (2013); *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği(Hanlığı)*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış DT, Sakarya.
- Xalbayev, Satimcan (2012); *Türkistan Jadidçiliğı – Milliy Uyğaniş Davri Tarihi (XIX. Asr Ahiri-XX. Asr Başıları)*, Namangan Neşriyat, Namangan.
- Yalçinkaya, Alâeddin (1997); *Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Yelok, V. Savaş (2014); Feyzullah Hocayev Ve Cedit Hareketi, “*Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi:Gönül Sultanları Buluşması*”, Eskişehir, ss.423-428.
- Yıldırım, Kürşat (2013); *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Salih (2006); *XVI.- XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Zaripov, Muhammedcan (t.y); Özbekistan'ın Otashqalb (Kalbi ateşli) Ferzandı, y.y. <https://arboblar.uz/uz/people/khodzhaev-fajzulla-gubajdullaevich>,erş: 09/05/2019.
- Zeki, İzzetullah (2014); *Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Alimleri Üzerinde Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneğı*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Ziyayev, Hamid (2003); *Tarihin Açılmayan Sayfaları*, Mehnat, Taşkent.
- Ziyayev, Hamid (2006); *Özbekistan Müstemleke Ve Zulüm İşkencesinde*, Şark Neşriyat, Taşkent.
- Ziyayev, Hamid (2007); *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele (XVIII. – XX. Asır Başıları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara.

EKLER

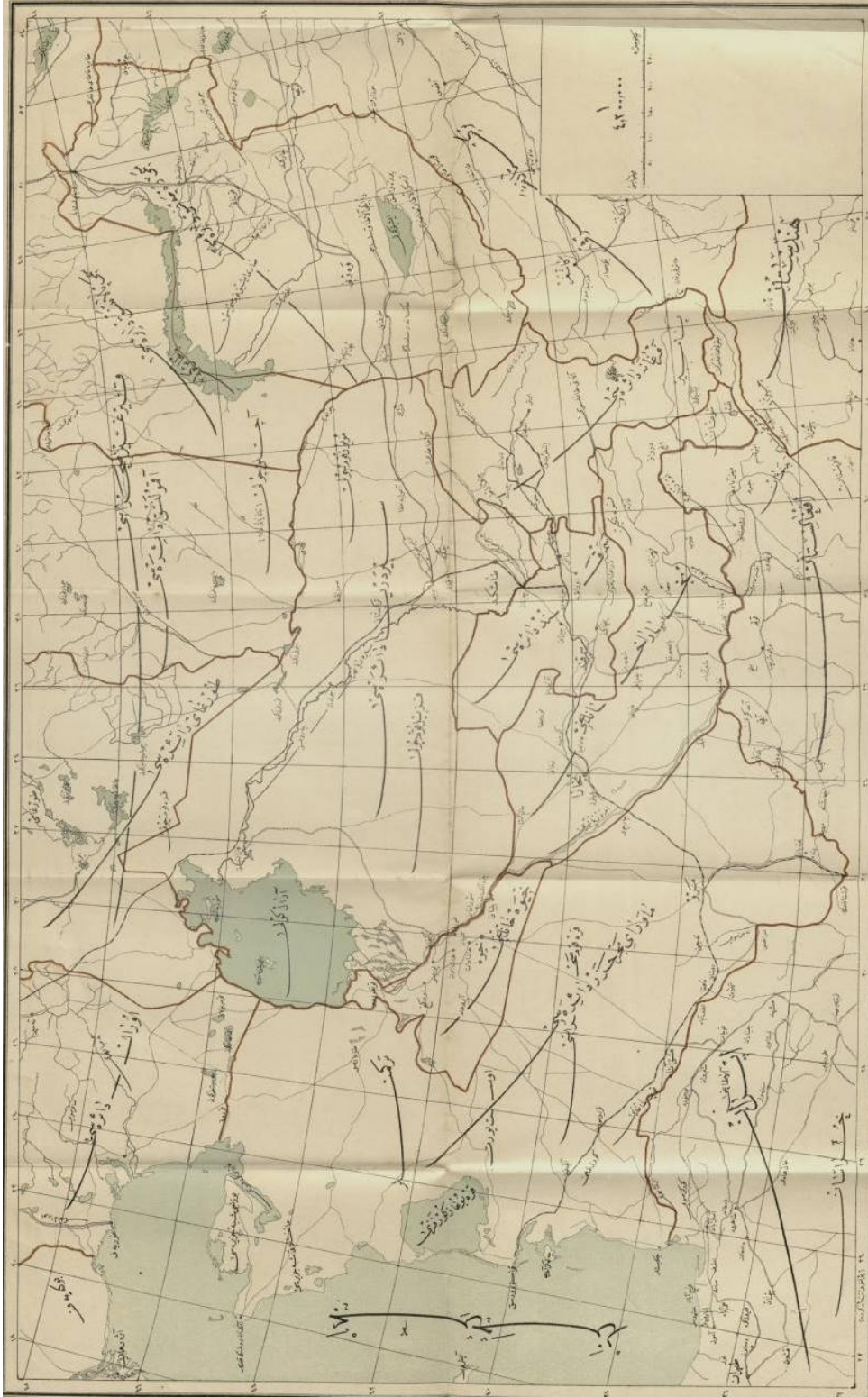
Ek 1: Türkistan ile İlgili Haritalar

Kaynak: <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr> (31 Mart 2018/ 00:06:24)

Kaynak: <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr> (31 Mart 2018/ 00:06:24)

B:O:A: (Türkistan Haritası, Kaynak KAFKASYA VE TÜRKİSTAN)

(1916 yılı Coğrafi, Siyâsi, Tarihi Ve İstâtistiki mücmel-i malumât Piyâde Binbaşlılarından Nazmi...)

Ek 2: Buhara Emirligi ile İlgili Resimler

(Buhara şehri)

Kaynak: <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr>

Sabık Buhara Emiri'nin sarayı (Sitare-yi Mahas).

**Амир Насрулло
(1826-1860)**

**Амир Музаффар
(1860-1885)**

(Emir Nasrullah (1826-1860))

(Emir Muzaffer Han (1860-1885))

Амир Абдулаҳадхон
(1885-1910)

Амир Олимхон
(1910-1920)

(Emir Abdullahat Han (1885-1910))

(Emir Alim Han (1910-1920))

Ek 3: Buhara Halk Cumhuriyeti ile ilgili Resimler

(1923 yılının Eylül ayında Buhara Şhinde Olmuş Özbek Konferansına Katılanlar)

ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتى وىلايەت مەعارف مۇدىر وەرەھبەرلەرىنىڭ كېڭەش مەجلىسى.

(Özbekistankistan Cumhuriyeti Vilayet Maarif Müdür ve Rehberlerinin
Geniş Meclisi)

Ek 4: Feyzullah Hocayev'in Resimleri

(F. Hocayev – Buhara Cumhuriyeti Baş Azası (1922 Yılı))
Kaynak; Kaynak; “Ben Yaşamak İstiyorum” adlı makaleden alınmıştır.

(Hocayev (Ortada) Cumhuriyet Hükümeti üyeleriyle beraber)

Kaynak: “Halk Derdi İle Yaşar İdi” adlı makaleden alınmıştır.

Ф. Хўжаев Тошкент тўқимачилик комбинати қурилишида (1934 йил)

(F. Hocayev 1934 Yılında Taşkent Dokumacılık Kombinesi kuruluşunda)

Kaynak: “Ben Yaşamak İstiyorum” adlı makaleden alınmıştır.

БХСРнинг ҳукумат аъзолари. Биринчи қаторда: ўнгдан иккинчи — Ревком раиси Собиржон Юсупов, учинчи — Файзулла Хўжаев.

(Buhara Halk Sovyet Rusyasının Hükümet üyeleri; Birinci sıradan üçüncü;
Feyzullah Hocayev)

Kaynak: “Ateşli Mücahit” adlı makaleden alınmıştır.

(Feyzullah Hocayev)

Kaynak: En Aliy Baht adlı makaleden alınmıştır.

Файзулла Хўжаев — БХСР Назирлар Шўроси
нинг раиси.

(Feyzullah Hocayev – BHSR Nazırlar Şurasının Reisi)

Кайнак: “Атеşли Мўчаһит” адли макаледен алынмиşтир

ФАЙЗУЛЛА ХУЖАЕВ: икки ўт орасидаги ҳаёт

FAYZULLA XO'JAYEV: ikki o't orasidagi hayot

*Зулмак қўбқилмоқ ис-
тасак, кўз йўнламоқ ке-
рак. Қўгли бўлмақ керак.
Бошқа йди йўқ.
А. Фитрат, «Бедил».*

Ропша-роса юз йил муқаддам маймун йилида, жазирама ез чиласининг охириларида Бухоро шарифда тақдири республикамиз тақдири билан чамбарчас боғланиб кетган инсон дунёга келди.

Маймун йилида Хужа Аҳрор Валлий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Имом ал-Бухорий, Алишер Навоий, Муҳаммад Хоразмий каби номи асрлар оша яшаётган зотлар тутилган. Мучал таърифига кура, май-

мун йилида истеълод эгалари, унга хос ақлий қобилиятли, заковитли, еқимли, саодатманд кишилар кўпроқ тутилган экан. Бу сифатларнинг барчаси, маълумки, Файзулла Хужаевда ҳам мужассам эди.

XIX аср охири — XX аср бошлари жамиятни тубдан узгартирган жараён ва гоёларнинг юзага келиш даври бўлди. Аввало бу даврда жадидчилик бошлаган илоҳот ҳаракати пайдо бўлди. Ғаспирли Исмоилбей бошида турган бу ҳаракат жамият олдига турган чигал муаммоларни ечишга интибди. Жадидчилик бизда тараққийпарвар элчиларнинг Туркистон ҳамда Бухоро амирлиги ва Хива хонликларидаги чуқур инқироб ҳолати, уларнинг умумдунё жа-

XX аср тарихимизда ажабтовур ҳолатлар, гайриақлий вазиятлар, зиддиятли шахслар оз бўлган эмас. Чунки даврнинг ўзи айқаш-уйқаш, ғала-говурли, зиддиятли эди. Уни шу даражага олиб келишди. Мисоллар эса кўп. Мутахассислар яхшироқ билади уларни. Дунёни, улкаларни иккига бўлиб юборган коммунистик вазваса — бунинг асосий сабабчиси. Халқлар тили, маданияти, миллий хослигидан ажралди. Халқлар энг аввал узининг инсонийлигидан, мустақиллигидан ажралди. Ҳозирда бу вазвасадан тугал қутулолмаётган ягона давлат борки, унинг халқ ноиблари (Дума) чириб емирилган, ўз улими билан жон берган Совет Иттифоқини тиклашга уринишдан иборат сиёсий найранг йулидан бормоқда, лекин тарих барча коммунистлар устидан ўз ҳукмини чиқариб бўлган. «Жаҳон инқилоби» ниқоби остида дунёни эгаллаш хуружидан Туркистон халқлари ҳам жуда катта маънавий, ижтимоий-сиёсий талафот кўрди. Миллионлаб туркистонликлар шахид бўлди. Омон қолганлар етмиш йилдан зиёд дунёдан, тараққиётдан ажратиб қўйилди. Оддий инсоний ҳуқуқлари топталди, халқ шу ҳолда етиб келди мустақилликкача. Етишиб чиққан йулбошчилар, ёмонми-яхшими, «ўриб» турилди. Советлар Ўзбекистон ҳукуматида раҳбарликка тайинлаган биринчи одамнинг тақдири ҳам шундай. Файзулла Хужаев икки ўт орасида яшади. Эскириб тамом бўлган, маънавий таназулга юз тутган амир тахтини йўқ қилиб, халқини озодлик ва тараққиёт йулига олиб чиқмоқчи бўлди; буни большевой-коммунистлар кули билан қилди ва улар арқонни тобора сиқа бошлади — ёмгирдан қочиб, қорга тутилди... Қуйидаги мақола шу ҳақдаги мухтасар ҳикоядир.

раёнларидан тобора орқала қолаётгани, инқисодий ва маънавий ҳаётдаги қолоқлик, чекланган диний ақидапарастликни яхши идрок этишлари тўғрисида юзага келди ва кучайди.

Файзулла Хужаев Бухорода жамиятни узгартириш учун кузгюлон, тараққийпарвар кучлар билан эски тузум тарафдорлари уртасида кураш бошланган шароитда вояга етди.

1905—1907 йиллар воқеаларидан сўнг отаси уни Москвага ўқинишга олиб келган пайтларда бу ерда уни-

дан ҳам мураккаб сиёсий жараёнлар кечаётган эди. Еш, билимга чанқоқ қалб хусусий йул билан рус ва немис уқитувчиларидан дунёвий илм ва тиллардан таълим олди. Бу, албатта, еш Файзулланинг дунёқараши ва характерига таъсир этмай қолмади.

1913 йили 17 ешда Файзулла Хужаев Бухорога қайтиб, жадидчилик ҳаракатига қўшилди. Унинг буздан кейинги ўқув фаолияти ҳақида маълумот йўқ. Халқ орасида унинг Германияда ўқиганлиги ҳақида гаплар бор. Маълумки, 1922

йилда у маъкур мамлакатда давр ланишда бўлган. Хорижда ўқитиб ўқимагани ҳақида уни ҳеч бир мабада эъзаган, бироқ Германияда ўқинишда бўлганини атайин яширган деган фикр бор. Нима бўлганда ҳам, унинг хусусий таълим олиш билан чекланганини тасвир этиб бўлмайди, чунки тақдир ва амалий фаолияти шу қадар беқиссе, ижтимоий-сиёсий заковитли улкан, кенг қамровли ва чуқур мушоҳадала ақл эгаси эдики, шундай даражада таълим олганларнинг ҳаммаси ҳам бундай камолот

“Feyzullah Hocayev: İki Ateş Arasındaki Hayat”

ИККИ ТАҚДИР

Николай Романович Косенков сингари кишилар ҳақида сўз кетганда, уларни жонли тарих, деб аташади. Гап фақат уларнинг ёшида эмас. Тугри, бу йил август ойида Николай Романович 90 ёшга тўлади. У республикада рўй берган жуда муҳим воқеаларнинг қатнашчиси ва шохиди бўлган, Асмад Икромов, Ўзбекистон Фаилар академиясининг акадემиклари: Н. М. Муминов, В. П. Зоҳидов каби кўлаб атоқли кишиларни яхши билган. Николай Романович уз ҳаётида учратган энг биринчи катта давлат арбоби Файзулла Хўжаев эди. Бугун кунда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг биринчи Раиси кўрган кишилар бармоқ билан саналар даражада қолган. Шу боис, Н. Р. Косенковнинг у ҳақдаги хотиралари таянча қарлди.

— Ижигирманчи йилларнинг охирида, — ҳикоя қилади Николай Романович, — Урта Сийё давлат университети ижтимоий фанлар факультетининг ҳуқуқ бўлимини тугатётган эдим. Мени, диплом ишини ёзишим боис, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советига, республиканинг уша пайтдаги пойтахти — Самарқанд шаҳрига юборишди. Ишонинг биринчи кун ҳукумат раисининг ҳузурига танишмоқ учун йул олганимдаги ҳаяжонларим кечатидек эсимда. Унинг кабинетидagi воқеалар эса бутун умр хотирамда муҳрланган қолган. Раис хонасига кирганимда, Файзулла Хўжаев урнидан турдида, столи ёнида мен билан биринчи бўлиб сурашди. Кейин, ёнига ўтказиб, ўқшим, оилавий турмушим ҳақида узоқ суради, ижтимоий фанлар факультетидagi ишлар билан қизиқди, диплом ишимга оид маслаҳатлар берди. Умуман олганда, у зини, гув, мен унинг эски таниши эдим-у, бироқ, узоқ йиллар давомида бир-биримиз билан кўришмагандек, тутарди.

— Николай Романович, маълумки, Файзулла Хўжаев Бухорода жаладчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси. Ёш бухороликлар партиясининг аҳзоси, Бухоро Республикаси ҳукуматининг бошлиғи — Халқ Нозирлари Кенгалининг Раиси бўлган. Кейин эса, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети Раислигига тайинланган. Аммо, унинг муҳолифларини айтмай қўя қолайлик, хатто, тарафдорлари ҳам Файзулла Хўжаевнинг Ўзбекистоннинг келажакдаги тараққийти ҳусусидagi қарашларини ҳаминша ҳам қўллаб-қўлтиклаганлар, деб бўлмайди. У бундай ҳолларга қандай муносабатда бўларди?

— Ҳа, шуни таъкидлаш керакки, республиканинг

баъзи партия раҳбарлари, юмшоқ қилиб айтганда, Халқ Комиссарлари Совети Раисининг хатти-ҳаракатига тугри баҳо бера олмасдилар. Улар Файзулла Хўжаев бир қатор масалаларни ҳал этаётганда, хато қилапти, деб ҳисоблашарди. Лекин, тарих вақтисоати келиб, ҳамма нарсани жой-жойига қўйди. Эндилликда, ким ҳақ, ким ноҳақ — ҳаммага аён. Файзулла Хўжаев ниҳоятда зиёли ва маданиятли инсон эди. Баҳо-мунозара нима билан тугатишдан қатъи назар, у, сиёсий муҳолифлари билан тўқнашувда, одоб доирасидан асло чиққан эмас. Бунни куп маротаба шахсан кузатганман.

— Унинг қайси ишлари сизга кўпроқ таассир қолдирган?

— Бунга лунда жавоб бериш қийин. Унинг таржимаи ҳоли билан танишган, Файзулла Хўжаев феъл-атвориға, узини тутишиға, одамлар билан муомаласига нисбатан ҳайратим оша борди. У инқилобий фаолиятининг бошиданок, ута қийин ва хатарли ишларда қатнашишға интилди. Жадидчилик ҳаракати ва Ёш бухороликлар партиясидagi жушқин фаолияти бунга яққол мисолдир. 1917 йил мартада Бухорода утказилган намойиш ташкилотчиларидан бири бўлди. Намойиш қатнашчилари матбуот эркинлигини, халқ вакилларини сайлашни ва бошқа ислохотларни талаб этиб чиқдилар. Намойиш бостирилган, Бухорони тарк этишға мажбур бўлди. Чунки, амир уни қатл этишға ҳукм этган эди. Когонга бориб турди. Орадан сал утмай, Ёш бухороликлар партиясини номидан амир билан музокарада олиб бориш учун Бухорога йул олди. У ерда музокаларнинг бошқа қатнашчилари қатори қамоққа олинди. Бахтига, инқилобий Россия қўшинлари этиб келиб, уни зиндондан озод қилдилар.

Яна бир мисол. Ун саккизинчи йили Бухоро амирлигидagi ҳақиқий аҳволни ҳикоя қилиб бериш учун Москвага отланди. Йулда, Оренбургда, октябрдиячилар томонидан ушланиб, турт ой ҳибсда этди. Ҳарбий дала судининг, Туркистон большевиклари билан алоқаси борлиги учун чиқарган ҳукмига мувофиқ, уни улим жазоси кутарди. Аммо, Файзулла Хўжаев қамоқдан қочишға муваффақ бўлади.

Унинг бегаразлиги ва таъмасизлиги ҳақида алоҳида тухталиш лозим. Файзулла Хўжаевнинг отаси бадавлат савдогар бўлиб, ундан катта бойлик қолган эди. У мероснинг каттагина қисмини яширин иш олиб боришға мажбур бўлган савдошларининг сарф-харажатларини кутаришға, оддий халқ эҳтиёжларини қондиришға баҳш этди. Бу — инсон ҳақида гамхурликнинг олий наму-

наси эмасми?!

Мана шундай ватанпарварни қатагон қилдилар. «Халқ душмани» сифатида Файзулла Хўжаевнинг қатл этилганлиги ҳақидаги хабарни эшитганимдаги ҳолатимни сўз билан ифода қолмайман.

... Николай Романович ҳаётининг тарихини эса, мен уни яхши билган кишилар ҳикояларидан билиб олдим. Фақат айрим воқеаларни узи сузлаб берди.

1929 йилда дорилфунунни битирган, уни, иқтидорли талабалардан бири сифатида, кафедрада ишлаш учун олиб қолди. Орадан икки йил утган, Давлат сиёсий бошқармаси — ГПУ органлари тизимига хизматга утишға тавсия қилишди. «Аваллиға, — деб эслайди у, — мароқ билан ишлаб юрдим, Биз, асосан, турли сиёсий қарашдаги кишилар вакилларига республиканинг тараққийёт йулларини тушунтириш, улар йул қуяётган хатоларни исботлаш билан шугулландик. ОГПУ — НКВД органлари фаолиятида «ежовчилик» қарор топа бошлаган, мен бу соҳадаги хизматдан, 1937 йилда, уз аризмаға биноан, кетдим. Ваҳоланки, мазкур органларда хизмат қилишни, бироз бурунроқ Ежов «мукофот», деб атаганди. Мен бунни «тушунмаган» бўлиб чиқдим...

Уша йилларда бундай қилиш учун кишида катта юрак ва факуллодда мардлик зарур бўлган. Чунки, «халқ душманлари» қаторига кириб қолиш ҳеч гап эмас эди. Николай Романовичнинг «омади» бор экан, уни хизматдан бушатиш, унвоини (кейинчилик генерал-майор унвоинига тугри келган даражадан катта батальон комиссари, яъни катта лейтенантликка) кичрайтириш билан чекланишди.

У, бироз давом этган ишсизликдан кейин, Тошкент Молия — иқтисод институтиди (мазкур кафедрада бўлгуси академик В. Й. Зоҳидов ҳам ишларди) фалсафа кафедрасига мудирлик қила бошлади. Кейин эса, «Правда Востока» рузномаси таҳририятида тарғибот бўлимини бошқарди. 1939 йилда уни Қизил Армия кадрлари сафига яна қақришди. Қирқ биринчи йилда Н. Р. Косенковни, у Армияда хизмат қилсада, Ўзбекистонда фалсафа буйича бўлажак биринчи академик И. М. Муминовнинг номзодлик диссертацияси ҳимоясига бирдан-бир расмий оппонентликка қақришди. Гап шундаки, у пайтларда республикада бунга ҳуқуқи бор файласуфлар деярли йуқ эди.

Николай Романович урушин Воронеж ва 1-Украина фронтларида утказди. Унинг қандай урушганлигини қуйидаги ҳодисадан ҳам билса бўлади. «Уруш тугай-туғай, деб турганда, мени маршал Иван Степанович

Косев қақриб, Прагани портлатишдан қутқариш буйича махсус отрядлардан бирига бошчилик қилишни топширди. Биз бу вазифани утдалай олдик». Николай Романович бу ута мураккаб операция ҳақида ута камтарлик билан қисқача ҳикоя қилди. Ушандаги жасорати учун Чехословакиянинг «Офицерлик ҳарбий крести» ордени билан мукофотланди.

Н. Р. Косенков урушин полковник унвоинида тугатди. Саккизта орден ва 16 та медал билан мукофотланди. Улар орасида иккита Қизил Байроқ, иккита II даража Ватан уруши орденлари бор. Урушдан кейин ҳам узоқ йиллар Армияда, Марказий қўшинлар гуруҳида, Беларуссия ва Туркистон ҳарбий округларида хизмат қилди.

1956 йилда яна уқитувчилик фаолиятиға қайтди. Тошкент Давлат университети фалсафа кафедрасида, ушбу олий уқув юрти ҳузуридagi Ижтимоий фанлар муаллимлари малакасини ошириш институтиди, у ташкил топанг дастлабки кунлардан бошлаб ишлади. Қизиги шундаки, Николай Романович қайси факультетда — биология, математика, физика, филология факультетларида фалсафадан дарс бермасин, биологияни ҳам, математикани ҳам, физикани ҳам, филологияни ҳам кунт билан урганди. Фалсафаға келса, у бу соҳада республикадаги етакчи уқитувчилардан бири, деб аллақачон тан олинган эди. Ўзбекистон файласуфларининг қўллаб авлоди уни, ҳақли равишда, фахр ила, уз устозлари, деб ҳисоблайдилар. Унинг хилоппоклиги, камтарлигини, Николай Романовични унча ёқтирмайдиган кишилар ҳам, тан олинчади. Н. Р. Косенков, 1992 йилдагина, 86 ёшда фаол меҳнатни тарк этди. Бироқ, қалам билан китобни хануз тарк этмаган.

Николай Романович Ўзбекистон ХДПнинг, у асос солинган дастлабки кунлариданок, фаол аъзосидир. И. А. Каримов бошлиқ республика раҳбариятининг Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашға қаратилган ислохотчилик йулини қўллаб-қувватлаб келмоқда. Тез-тез, бошланғич партия ташкилотларига бориб, фахр ила, уз маърузалари билан кўпчиликни мамнун этади.

Юқориди тилға олинган икки инсон тақдири, бир қарашда, бир-бирига асло ўқшамайди. Менимча, Файзулла Хўжаев ва Н. Р. Косенковларнинг ҳаёт йуллари турлича бўлсада, бироқ уларда ҳаётға, Ватанға, одамларға муносабатда жуда кўп ўқшашликлар бор.

С. ГАПИЧ.

Тарих ва тақдир

Мавлоно Абдурауф Фитрат (1886-1939) билан давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хужаев (1896-1938)лар ҳақида гап кетганда ҳар бир инсонни бут замири хаёл даросига чумши табиий.

Абдурауф Фитрат ҳам, Файзулла Хужаев ҳам Бухорони шарифда таваллуд топганлар, иккиси ҳам илк маълумотни Бухорода олдилар. Кейин улар ўз билимларини ошириш, дунёқарашларини устириш ниятида хориж мамлакатларида таҳсил қурдилар. Профессор Фитрат биринчилардан бўлиб қушни Туркия мамлакатидagi машҳур Истанбул дорулфунунида таҳсил олди. Бухоронинг энг бой саноатчиларидан бўлиши — Убайдуллоҳхужанинг елғиз угли Файзулла Хужа эса Россиянинг саноат шаҳарларидан бири ҳисобланмиш Москва шаҳрида (1907-1912) таълим-тарбия курди.

Халқимиз маънавий оламининг бу ёруғ юлдузлари бўлиши Фитрат ва Файзулла Хужалар XIX аср охири-XX аср бошларида бутун Туркистон дерида иктимоний-сиёсий куч сифатида майдонга келган жадиловчи ҳаракатига қўшилдилар. Ва улар тез вақт ичида Мовароуннаҳрда жадиловчи, кейинчилик еш бухороликлар ва еш бухоролик инқилобчилар партиясининг кузга кўринган ташкилотчиларидан, раҳбарларидан бири сифатида элга танилдилар.

Улар Бухорони шарифда ва бутун Туркистон улжасида таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш йулида бош қотирдилар. Ўз даврининг энг илғор, маърифатпарвар сиймолари

ФИТРАТ БИЛАН ФАЙЗУЛЛА ХҲЖАЕВНИНГ ИСЛОҲОТ ДАСТУРЛАРИ

сифатида Фитрат, Файзулла Хужалар ва уларнинг замондошлари: Маҳмудхужа Бехбудий, Мунаввар Қори, Садриддин Айний, Абдуллоҳид Бурхонов (Мунзим), Ота Хужаев, Муинхон Аминов, Муаммир Бурхонов, Юсуфзода Абдураимов, Қори Йулдош Пулатов, Раҳмат Рафиқ каби ушлаб маърифат даргалари энг аввало меҳнаткаш халқ турмушини яхшилаш, уларга илм-маърифат бериш тарафдори бўлганлар.

Абдурауф Фитрат билан Файзулла Хужалар, айниқса, давлатчилик соҳасидagi янги фикрлари билан ажралиб турадилар. Озодлик ва исло

вет тузумига қарши эдилар.

Фитрат ва Файзулла Хужаевлар Бухорода амирилик салтанатига қарши яширин ва ошқора кураш олиб борувчиларнинг яловбардорлари бўдилар. 1917 йил февраль рус буржуа инқилобидан кейин Бухоро жадиловчи Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хужалар раҳбарлигида (1917 йилнинг баҳорида) амирга қарши ислоҳот талаби билан майдонга чиқдилар. Лекин Бухоро амирининг сунгги ҳукмлари Сайид Олимхон жадиловларга қақшатқич зарба берди. Ислоҳот талаби билан Регистон — Арк майдонига чиққан жамоки жадиловчи, илғор гоили маърифатпарварлар— инқилбчилар, қосиблар амир газабига учрадилар. Амир

қилобчилар сафидa қолиб, Москвага В. Ленин олдига йул олади. У Оренбург шаҳрида оқ гвардиячи Дутовчилар қўлига тушиб қамалди ва отиб улдиришга ҳукм этилади. Бирок Файзулла Хужа дусларин ердaмида оқ гвардиячилар қамоқхонасидан қочинишга муваффақ булади. Москвада у Я. М. Свердлов билан учрашди. Еш бухороликларнинг узи тузган амирга қарши кураш дастурини большевиклар партиясини Марказий Комитетига ҳавола этади. Қизил империянинг бошлиқлари Ф. Хужаев томонидан тузилган дастурдан уз манфаатлари йулида фойдаланишга қарор қиладилар. Большевиклар М. Фрунзе бошлик қизил қўшини ерла-

“Fitrat ile Feyzullah Hocayev’in Islahat Desturlari”

«Ўтмишини унутган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди», дейишади. Ўзбекистон истиқлолга юз тутгандан сўнг илгари ноҳақ қораланган ва унутилган яқин ва узоқ ўтмишимизнинг буюк сиймолари ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларга эҳтиром кўрсатиш ишлари йўлга қўйилиши барчамизни шод этмоқда. Хусусан, буюк соҳибкирон Амир Темур таваллудининг кенг нишонланиши, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Накшбанд, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носир каби улуг сиймоларимиз ҳаёти ва ижодидан халқимизнинг кенг баҳраманд бўлиши истиқлол берган энг тотли неъматлардандир.

Шу йилнинг февраль ойида атоқли давлат ва жамоат арбоби, ўзбек халқининг

асл фарзанди **Файзулла Хўжаев** таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори чиқиши ҳам маънавиятимиз тикланаётганига ёрқин мисолдир. **Зеро, Ф. Хўжаевнинг «Халқ оmmasига чинакам хизмат қилиш, унга саодатли ҳаётни таъминлаб бериш раҳбар учун энг олий бахтдир» деган сўзлари худди бугунги кунда айтилгандек, замонамизга ҳамоҳангдир. Биз ушбу кутлуг юбилей муносабати билан жойларда қандай ишлар амалга оширилаётгани билан танишиш мақсадида шахримиздаги бир неча ташкилотларда бўлдик. Куйида шу ташкилотларнинг мутасаддилари билан бўлган суҳбатларни «Оқшом» муштарийлари эътиборига ҳавола қиламиз.**

лаб ўтказилаётган тадбирларга бош-қош бўлмоқда. Уларни ўтказишда марказимиз жонқуярлари — Ўзбекистон халқ ёзувчиси Н. Аминов, фалсафа фанлари доктори, профессор Т. Сахнонов, ёзувчи ва драматург А. Иброҳимов, шоира Т. Содиковалар фаол иштирок этмоқдалар.

Турли меҳнат жамоалари, корхона ва ташкилотларда тадбирларни ташкил қилишда марказимизнинг Тошкент шаҳар бўлими айниқса фаол қатнашмоқда.

Ҳозир республика Фанлар академияси билан биргаликда Тошкентда Ф. Хўжаев ижодига бағишланган илмий конференция ўтказишга тайёргарлик кўряпмиз.

• **Наталья ГРЕВЦЕВА, «Ўзбекистон маркази» нашриёт марказининг директор ўринбосари:**

— Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори ва Алоқа вазирининг буйруғига кўра февраль ойининг охиридан Ф. Хўжаев сиймоси акс эттирилган почта маркалари, конвертлар, открыткалар чиқариш бўйича фаолият бошладик. Дастлаб, Ф. Хўжаев суратини изладик. Бунда республика тарих музейи бизга катта кўмак берди. Кўпгина суратлар ичидан Ф. Хўжаевнинг шахсий архивига тегишли бўлган, тарих музейи фондларида сақланаётган 1936 йилда олинган суратни танлаб олдик. Ушбу фотопортрет асосида безовчи rassom M. Баклуков безак берган марка, открыткали конвертдан иборат комплект марказимиз бадий кенгаши томонидан маъқул деб топилди. Ҳозир ушбу комплектни тайёрлашга буюртма берилган. Ўйлаймизки, яқин орада «Ўзбекистон» нашриётдан открыткали конверт, Республика Марказий банки томонидан эса юбилей маркази чиқарилади.

Дилшод ИСМОИЛ ўғли
ёзиб олди.

Файзулла Хўжаев таваллудининг

100 йиллигига

ЭНГ ОЛИЙ БАХТ

• **Жаббор РАЗЗОҚОВ, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитаси нашриётлар ва оммавий ахборот воситалари бошқармасининг бошлиғи:**

— Таникли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хўжаевнинг Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш, маънавиятини юксалтириш, халқимизни тараққиёт йўлига олиб чиқиш борасидаги улкан хизматлари ҳаммага маълум. Афсуски, илгариги давр тақозоси билан биз юртимизнинг бундай буюк фарзандлари тўғрисида бор ҳақиқатни айта олмадик. Ана энди ҳақиқатни баралла айтadиган давр келди. Ҳозир Ф. Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ кўпгина илмий ишлар, ҳужжатли-бадий асарлар нашрга тайёрланмоқда. Жумладан, таникли тарихчи олим Маждид Ҳасановнинг «Истиқлол чавандози» ҳужжатли қиссаси, Ислом Усмоновнинг «Мен яшашни истайман» рисоалари «Ўзбекистон» наш-

риётида босмага таёрланмоқда. Бундан ташқари, «Адолат», «Фан» нашриётларида ҳам Ф. Хўжаев фаолияти билан боғлиқ бошқа асарлар нашр этилиши мўлжалланаяпти. Ўйлаймизки, яқин орада ушбу асарлар китобхонлар қўлига етиб боради.

• **Зиёдулла ДАВРОНОВ, фалсафа фанлари номзоди, доцент, Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ марказининг масъул ташкилотчиси:**

— Файзулла Хўжаев таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори чиқиши биланок Ўзбекистон Фанлар академияси билан биргаликда ҳамкорликда олиб бориладиган ишлар режасини туздик. Мазкур режа асосида ҳозир марказимизнинг вилоят ва туман бўлиmlарида қизғин ишлар амалга оширилмоқда. Ҳозир жойларда Ф. Хўжаев ҳаёти ва фаолиятига оид давра суҳбатлари, маърузалар уюштирилмоқда. Жумладан,

Тошкент шаҳар Миробод туманидаги темир йўл ходимларини тайёрлаш билим юртида «Ф. Хўжаев буюк саркарда ва давлат арбоби» мавзусида тарихчи олим ва файласуфларнинг чиқишлари ташкил қилинди. Худди шу мавзудаги тадбир Тошкент вилояти Ички ишлар бошқармаси ходимлари учун ҳам ўтказилди. Яқхасарой туманидаги Туркистон, Чилонзор туманидаги Зарафшон маҳаллаларида эса «Ф. Хўжаев — ўзбек миллатининг оташқалб фарзанди» мавзусида илмий-маърифий кеча бўлиб ўтди.

Бундан ташқари Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ марказининг миллий ва умуминсоний кадриятлар бўлими қошидаги кенгаш аъзоси, фалсафа фанлари номзоди Замира Туленованинг «Ф. Хўжаев»нинг педагогик қарашлари» номли рисоласи чоп этилмоқда.

Умуман, марказимиз республикамизнинг барча вилоятларида Ф. Хўжаев хотирасига бағиш-

“En Aliy Baht”

БУХОРОНИНГ БУЮК ФАРЗАНДИ

“Бугун Бухоронинг буюк фарзандларини сага олар эканмиз, Ватан озодлиги орзуси билан яшаб, шу йулда қурбон бўлган Файзулла Хужаев номини алоқиди ҳурмат билан тилга олишимиз даркор”
Ислам КАРИМОВ.

МУЗЕЙГА АЙЛАН ХОНАДОН

Хан Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

Хан Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

ФАЙЗУЛЛА ХУЖАЕВНИ

Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

—Мунира Шарофова, уй-музей тарихи турғунлари қисқача сўзлаб берсангиз.
—ХХ асрнинг охирида Бухоронинг (шароф) ва таърихчилар қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

Хан Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

ХАКИҚАТГА БАҲШИДА УМР

Бир вақтларда бизлар ҳам СССР деган диний бўлиб. Бизлар ҳам қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

Хан Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

Файзулла Хужаев туғилганидан мусаллам унинг отаси Убайдуллахонга томондан Бухоронинг Шарофнинг Қозий гузариди қурбон бўлиб қўйилган. “Халқ душманлиги” номиди қилдирилган. 1937-1940 йилларда Тошкентдаги “Халқ душманлиги” қўғирғониди қўйиб қўйилган.

“Müzeyə Dönmüş Hanedan”

Bu resim tezimizin 88-90 sayfalarında çevirisi yapılmış olan makaleye aittir.

Ek 5: Buhara Ahbarı Gazetesinde Feyzullah Hocayev ile İgili Bazı Yazılar

Бухоро ахбори 1920 йил 26 ноябрь 9 – сон

Мавзу: Бухоронинг илк курултой

(Ф.Хўжаев сўзлаган нутқи)

بخارا نك ايلك قورولتايى.

ما بعد (*)

ناظرلار شوراسى نىڭ رئيسى فىضى الله خواجەغە سوز بېرىلدى:

فىضى الله خواجە. — (تېرىكەن سوڭرە) بىزنىڭ مقصدىمىز؛ بوتون ظالملىرىنى اوروندن توشۇروب جا كىيىنى مۇختەشلىرى قولىغە آلۇپ بېرىۋايدى. بۇ قورولتايىدە موقت حكومت و ناظرلار شوراسىنى اوج يارم مىليون خلقىنى آزاد قىلىۋ اوچون قىلغان ايشلىرى حقنىدە مەلومات بېرىمەكچىدۇر. ھەمدە مەلىكەتمىزنى ايسكى ادارەنىڭ ھەر تورلۇ فلاكتلىرىدىن تازارتوب عدالتنى بوتون مەناسى بىلەن جارى قىلىۋ اوچون لازم ئىشەن خىزىپىنى تەيىن ايتەدۇر. ايمىد يىلىكىدە بخارانىڭ بوتون مۇختەشلىرى بىر حقوقىدە ياشايدۇرلار. و ھىچ كىمنىڭ بىرەندىن فرقى بولمايدۇر.

يشاسون بخارا وكىللىرى!

يشاسون مەنقىل بخارا جەمھورىيىتى!

قىلىچ زادە — (ياش كامونىيەتلىرى وكىلى) برادرلار!

ھەر سوزدەن بورون سىزلىرىنى بخارا جەمھورىيىتىدە قاراغولققىدە باتقان ياشلىرى تامىدىن تېرىكە ايتەمەن. اوزىڭىزگە بىلىڭىز- لىدىر، كە سىزلىرىنى شونداى شرقلى كونلرگە ياشلىرى ايرىشىدۇر. اوللر قاتتىع صورتدە (* باشى بېشىنچى سائىدە

بۇ يولدى قانلىرىنى سىراب قىلىدۇر. ھەمدە ياشلىرى؛ فقط بخارانى آزاد ايتو اوچونگىدە ايماس. بىلكە بوتون دنيا مظلوملىرىنى آزاد قىلىۋ اوچون سەئى ايتىمكەدۇرلار. بىنا بىر قورولتايىدە حاضر بولغان ھەم وكىللىرىدىن التماس شولىدىر كە اوز بىرلىرىگە قايتىغاندىن سوڭرە او بېرىدەكى ھەم ياشلىرىنى ياشلىرى بىرلىكىگە يازلو اوچون قشويق ايتىسۇنلر ھەمدە ياشلىرىنىڭ آنالىرى تاماندىن بۇ يولدى ممانعت قىلىنماۋى يولدىدە كۆپ سەئى ايتىسۇنلر، تا كە آزاد بخارا مۇزدە ياشلىرىمىز ھەم ياشتاب يورتىنى آباد قىلسۇنلر.

يشاسون اوچىنچى بىن الملل!

يشاسون حرىت آلۇپ بېرىۋى- ياشلار!

عثمان خواجە. — (مالىيە ناظرى) اور تاقلار!

من سزنى ناظر صفتى بىلەن ايماس بىلكە بوندىن مقدم سىزلىرىنى آزاد قىلىۋ اوچون سەئى ايتىكان انقلابچىلر نامىدىن تېرىكە ايتەمەن.

بىزلىر، بخارا خلقىنى آزاد ياشاتىۋىولىدە قربان بولۇغە حاضر مىز. ھەمدە بۇ يولدى كۆپ برادرلىرىمىزنى قربان بېرىدۇر. ھەمگىزدىن التماسىز شولىدىر كە بىزنىڭ- لاملارمىزنى بوتون بخارا كىمەتلىرىغە ايرىشىدۇرگايىسىز. بوندىن بىر نېچە كۆپ اول بۇ بېرىدە سزنى ايزەمكە اوچون بۇرۇمەكە بولغان خانلر، امپىرلر

(Buhara Ahbarı 1920 yılı 26 Kasım 9. Sayı

Mevzu: Buhara'nın ilk Kurultayı (Feyzullah Hocayev'in Söylenmiş Nutku))

اعلانلر .

۱۹۲۰ نچى يىل ۳ نچى او كىتابىردان اعتىبارا معارف نىظاره تى يانئندە گە .
مكتىبدان طش معارف شعبەسىنىڭ علمى ورەبىرلىك سىكسىيەسى طرفىدىن بىر
بىرىم آيلىك مدت ايله فيض الله خواجه سرايندە محكمە مرزالارنى پىتئشدر
ماق ايچون كورس آچىلىنگان ايردى . حاضرده طلبه قبول ايتىلىپ
بولدى . من بعد قبول ايتىلمەس . يئەدە ۱۵ نچى دىكابىردان اعتبارا
يىنگىدان باشلاپ محكمە مرزالرىنىڭ كورسى دوام ايتىدىر واور . شونىگە
حكومت محكمە لورى حاضرلىك كورسە لىر .
طلب قبول جايى علمى سىكسىيە .

علمى سىكسىيە مديرى : عبد القادر خواجه

Эълон : “Хукуматга Вазирлар тайёрлаш курси ҳақида”

(İlan: “Hükümete Vezirler Hazırlama kursu Hakkında”)

Қурултойга ҳозирлик	
<p>Қурултойга ҳозирлик, яъни Бухоро ахбори 1921 йил 15 июль 45 – сондаги Мавзу: Қурултойга ҳозирлик (Ф.Хўжаев хулосаси.)</p>	<p>Қурултойга ҳозирлик, яъни Бухоро ахбори 1921 йил 15 июль 45 – сондаги Мавзу: Қурултойга ҳозирлик (Ф.Хўжаев хулосаси.)</p>

(Buhara Ahbari Gazetesinin 1921 yılı 15 Temmuz /45. sayısı,

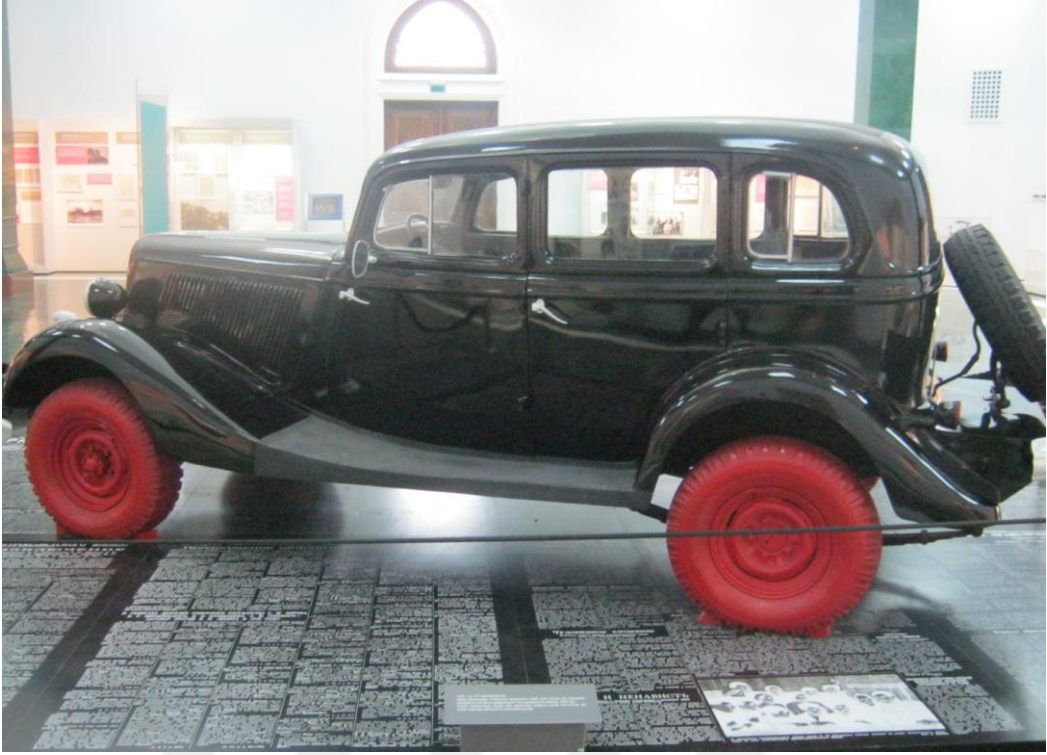
Mevzu: Kurultaya Hazırlık (F. Hocayev Hülasesı))

Ek 6: Feyzullah Hocayev ile İlgili Diğer Resimler

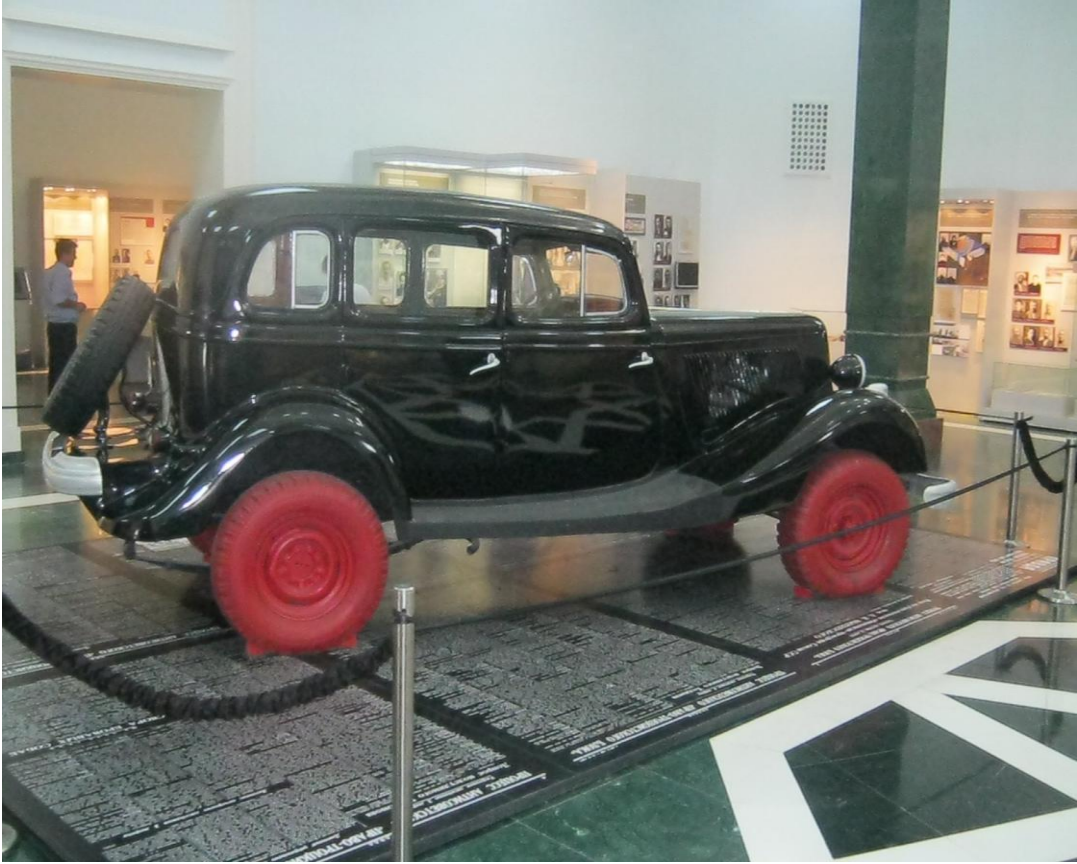

(“Feyzullah Hocayev Mersiyesi” Özbekistan Halk Şairi Muhammed Yusuf tarafından kaleme alınmıştır.)

Kaynak: “Halk Derdi İle Yaşar İdi” adlı makaleden alınmıştır.

Hocayev ve diğ er Aydınları 1937 yılında tutuklarken kullanılmış olan arabadır. Tekerlekleri aydınların kanlarını simgelemek için kırmızıya boyanmıştır. Araba Özbekistan'daki "Şehitler Hatırası" anıtındadır.

Файзулла Хўжаев оила аъзолари даврасида

Feyzullah Hocayev'in aile üyeleri; Sol baştan ilk sıradaki kişi, annesi Reyhan Banu Hanımdır. Diğerleri ise kızkardeşi Rabia Hocayev, eşi, Melike Hocayev (Muhammedcanov) ve kızı Vilayet Hocayev.

Feyzullah Hocayev'in eğitim için desteklediği yurt dışına eğitim almaları için göndermiş olduğu kız öğrencilerinden olan bu aydın grup 1938 yılında Hocayev ve diğer Aydınlar ile aynı kaderi paylaşmıştır. Eğitim aldıkları ülkelerden geri çağırılmışlar ve kurşunlanarak öldürülmüşlerdir.

1937-1938 йиллар совет давлати тарихига "катта қирғин йиллари" сифатида кирган. Шу йилларда қамоққа олинган маҳбусларнинг тақдири 1938 йилнинг февраль ойидан бошлаб НКВД қошида тузилган "учлик" томонидан адолатсизларча ҳал қилинган.

"Учлик" 1938 йилнинг 4, 7, 9-10, 16-17 февраль ва 21-22 сентябрь кунларида бўлиб ўтган йиғилишларида 2665 маҳбус устидан ҳукм чиқарган. Улардан 1881 киши отишга, 782 киши 8-10 йилгача қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Тарихий маълумотлар ана шу ноҳақликлар тўғрисида жабр кўрган инсонлар сони аслида расмий ҳужжатларда акс этганига нисбатан анча кўп бўлганидан далолат беради.

Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг 1926 йил Файзулла Хўжаев раислигида ўтказилган йиғилиши. Унда иштирок этганлар: Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети раиси Йўлдош Охунбобоев, МИК раиси ўринбосари Нусратилла Лутфуллаев, ХКС раиси ўринбосари Жўраев, меҳнат комиссари Саидвали Хўжаев, зироат комиссари Иномжон Хидиралиев, ички ишлар комиссари Раҳмат Раҳимов, ички савдо комиссари Саидхонов, хорижий савдо комиссари Осипов, ижтимоий таъминот комиссари Муроджон Файзуллаев, маориф комиссари Раҳим Инағомов, Марказий халқ хўжалиги шўроси раиси Ҳомидхонов, молия комиссари Қори Йўлдош Пўлатов, адлия комиссари Ғози Исҳоқов, маориф комиссари ўринбосари Давлат Ризаев, чет эллар комиссари Азкоминский, Марказий ҳисобот комиссияси раиси Васильев, Давлат план комиссияси раиси Дунаев, соғлиқни сақлаш ҳамда почта-телеграф, темир йўллар комиссарлиги вакиллари.

Şehitler Hatırasında bulunan bir yazıt.

Yunusabad'da bulunan Şehitler Hatırasında yapılmış olan temsili mezar

Şehitler Anıtı

ÖZGEÇMİŞ

2 Ocak 1989 yılında Malatya'da doğdu. İlköğrenimini Aydınlar Köyü İlköğretim Okulu, Ortaöğrenimini Sümer İlköğretim Okulu ve Lise eğitimini Sümer Lisesinde tamamladı. 2008-2010 yıllarında Elazığ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Yerel Yönetimler bölümü okudu. 2012 yılında Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Tarih lisans bölümüne başladı. 2016 yılında lisansı tamamlayarak aynı yılın Eylül ayında Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı. Halen yüksek lisans eğitimini sürdürmektedir.

